

KERESZTÉNY MAGVETŐ

Éreztük, hogy egyházunkban, úgy is mint egyikében a magyar egyházaknak, szükséges, sőt halaszthatatlan ideje valamit irodalmi úton nemcsak különleg, hanem szellemi erőtökénk tervszerű összpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek önértékének, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn; arról van kérdés: a legjobb erők s buzgó jóakarata egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezetünknel életrevalóság, némi tudományi és erkölcsi súly s tevékeny közszellem van.

Keresztény Magvető 1861.

<http://kermagv.unitarius.org>

KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ • ALAPÍTÁSI ÉVE 1861 • 127. ÉVFOLYAM

2021.

ISSN 1222-8370

9 771222 837248

KERESZTÉNY MAGVETŐ

ALAPÍTÁSI ÉVE 1861
KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ
MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT
127. évfolyam • 2021 • 1. szám • Kolozsvár

A lapot indexeli a *Religious and Theological Abstracts*

A *Keresztény Magvető* a romániai tudományos
kutatásokért felelős nemzeti tanács (CNCS)
B kategóriás tudományos folyóiratnak minősítette.

Főszerkesztő: dr. Kovács Sándor
Szerkesztő: dr. Andorkó Júlia Eszter
Olvasószerkesztő: Dénes Gabriella, Rodger Matlage
Műszaki szerkesztő: Virág Péter

A szerkesztőbizottság tagjai: dr. Balázs Mihály, dr. Brandt Juliane, dr. Czire Szabolcs,
dr. Horn Ildikó, dr. Koppándi Botond, dr. Molnár Lehel, dr. Rezi Elek

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült a kolozsvári IDEA nyomdában.

ISSN 1222-8370.

MEGRENDELÉS • SUBSCRIPTION • ABONAMENTE

Belföldi előfizetőknek: a lapszám ára: 20 RON, előfizetés egy évre: 80 RON

Külföldi előfizetőknek: éves előfizetés: 5000 Ft (+ postaköltség Magyarországra), illetve 20 EUR (+ postaköltség)

Az előfizetési szándék jelezhető a kiadványterjesztő hivatalban (Mezei Melinda Kinga nevére):
postacím: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
elektronikus cím: keresztenymagveto@unitarius.org
telefon: +40 364 405 557

Az előfizetés összegét kérjük az alábbi bankszámlaszámok valamelyikére küldeni:
lejben: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
forintban: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
euróban: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01
Számlatulajdonos: Episcopia Unitariană, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

For domestic subscriptions: a single issue is 20 RON, a yearly subscription 80 RON
For foreign subscriptions: yearly subscription 5000 HUF (+postal fee to Hungary) or 20 Euro (+postal fee)

Subscription requests may be sent to the Publishing Office (Kinga Melinda MEZEI):
postal address: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
e-mail address: keresztenymagveto@unitarius.org
telephone: +40 364 405557

Please send the subscription amount to one of the following bank account numbers:
RON: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
HUF: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
EURO: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01
Account owner: Unitarian Church, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

Pentru abonare în România: un exemplar este 20 RON, abonarea timp de un an este 80 de RON
Pentru abonare din străinătate: pentru un an 5000 de HUF (+cost livrare în Ungaria) sau 20 Euro (+cost livrare)

Cererile de abonare se trimit la Oficiul de publicații (Kinga Melinda MEZEI):
adresa: 400105 Cluj-Napoca, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.
e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
telefon: +40 364 405 557

Sumele se trimit la unul din următoarele conturi bancare:
RON: RO19 OTPV 2000 0034 8014 RO01
HUF: RO23 OTPV 2000 0034 8014 HU 01
EURO: RO73 OTPV 2000 0034 8014 EU 01

Titularul contului: Episcopia Unitariană, Cluj-Napoca, România, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Czire Szabolcs
Az éjszaka imádkozó Jézus. Jegyzetek a gyakorlat kialakulásához 3
- Bandi Kristóf Bálint
A Torda vármegyei unitárius falvak népesedési viszonyai a 18. század első
harmadában 15
- Bordás Beáta
A székelyudvarhelyi unitárius templom, Pákei Lajos építész egyik kiváló
alkotása 33

MŰHELY

- Márk Attila
A sepsibodoki unitárius egyházközség létrejötte és 19. századi története 54
- Erdődi Alexandra Anita
Egy Körmöczi János-kézirat forrásáról 67
- Kálnoki Kis Tamás
„s hirdessed helyettem is a szót” (Emlékezés Dobai István vargyasi unitárius
lelkészre, 1938. április 20-án Szent-Iványi Sándornak írt levele
közreadásával). 76

VARIA

- Molnár Lehel
Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban 84

Sas Péter

A *Keresztény Magvető* szerkesztőségének 93

KÖNYVSZEMLE

Bálint Róbert Zoltán: Kiss Dénes, „*Nekünk csak ez van.*” *Vallás és egyházak a rendszerváltás utáni Erdélyben* (Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Exit Kiadó, 2020), 278 p. 94

Kivonatok 105

TANULMÁNYOK

Czire Szabolcs¹

Az éjszaka imádkozó Jézus. Jegyzetek a gyakorlat kialakulásához

Mindhárom szinoptikus evangélium beszámol arról, hogy Jézus a Getsemánékertben – elárultatása és elfogatása között – átimádkozta az éjszakát (Mk 14,32–42). A rendkívüli helyzet miatt rendkívülinek gondolhatnánk a gyakorlatot. Lukács evangélista azonban látni engedi, hogy Jézus számára az éjszakai imádkozás ismétlődő tevékenység volt, különösképpen a nagy döntések előtt, mint amilyen a tanítványok kiválasztása. Ezt olvashatjuk a 6,12-ben:

Ἐγένετο δὲ ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις ἐξελεῖν αὐτὸν εἰς τὸ ὄρος προσεύξασθαι, καὶ ἦν διανυκτερεύων ἐν τῇ προσευχῇ τοῦ θεοῦ.

Történt azokban a napokban, hogy kiment a hegyre imádkozni, és Istenhez imádkozva virrasztotta át az éjszakát.

Vajon milyen korabeli felfogást, illetve szabályozást kell látnunk Jézus éjszakai imagyakorlata mögött? Ehhez próbálunk meg néhány szempontot felsorakoztatni.

Megjegyzések az imádkozás rítusának korai fejlődése kapcsán

Tekintettel arra, hogy az egyiptomi kivonulásra éjszaka került sor, a későbbi zsidó hagyományban az éjszakai kultikus élet különös figyelmet kapott. Például számos bibliai rész feltételez szoros kapcsolatot az éjszakai imádkozás és az al-

¹ CZIRE Szabolcs (Székelykeresztúr, 1973) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Újszövetségi Tanszékének docense, a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkésze. Elérhetősége: cziresza@yahoo.com.

vásciklusok között. Az újabb tudományos munkák számos ponton segítségünkre lehetnek, például az ókori világ alvási szokásaira irányuló antropológiai kutatások, a Közel-Kelet kultúráinak éjszakai imagyakorlat-vizsgálatai, de közelebről az éjszakai eget benépesítő köztes lényekre irányuló tanulmányok, akár csak az időszámítás körüli évtizedek áldozati rítusainak átértelmezését leíró kutatások. Az őskeresztény egyház napi imarutinján belül is a legkorábbi időtől nyomon követhető az éjszakai ima gyakorlata. Jóllehet írott forrásaink a későbbi évtizedek kiforrottabb kultikus szabályozásaiból származnak, alább arra mutatunk rá, hogy az éjszakai ima gyakorlata nem volt szokatlan a második templom időszakában sem, ahogy azt Jézus esetében is láthatjuk.

Az imádkozás gyakorlatára nézve a rabbinikus kor irodalmában két téma kap kiemelt figyelmet.² Az egyik az imádkozás formalizálásának szándéka, közelebről a „helyes” szavak, forma és az időbeli szabályozás meghatározásának a törekvése. A másik, hogy a templom pusztulását követő időszakban két imádság említésével találkozunk a leggyakrabban. Az egyik a *Sema Jisraél*, a másik az *ámidá* vagy *tefilláh* („az imádság”), amit később szívesen említettek úgy is, mint a *tizennyolc áldás (semone eszré)*.

A formalizálásra és az ismételt használatra való utalást a *Miatyánk* esetében is felfedezhetjük, ha annak a Q-forráshoz közelebbi Lk-i változatát a rögzültebb gyülekezeti gyakorlatra mutató Mt-i változattal vetjük össze. A *Miatyánkkal* foglalkozó szakirodalom szívesen mutat fel párhuzamot két korainak vélt zsidó imádsággal. Az egyik a *kaddis*, a másik az imént is említett *ámidá*, azaz a *tizennyolcas imádság*.

A nehézség azonban az, hogy ezeknek a szövegét nem tartalmazták a tannaikus dokumentumok,³ ezért J. Jeremiás párhuzamérvelését ma többen anakronisztikusnak tekintik. Heinemann például felhívja a figyelmet arra, hogy a *kaddis* imádság írott formáját „nem ismerjük korábbról, mint az 5. század végi Talmud időszakából”, ezért az aligha tekinthető az első századi zsidóság normatív imádságának.⁴ Petuchowski emlékeztet arra, hogy a *kaddis*nak nem ismert

² Lásd: Ursula SCHATTNER-RIESER, „The Lord’s Prayer in the Context of Jewish-Aramaic Prayer Traditions in the Time of Jesus”, in *Prayer in the Sayings Gospel Q [Das Gebet in der Logienquelle Q.]*, szerk. Daniel A. SMITH, Christoph HEIL (Tübingen: Mohr-Siebeck, 2019), 23–56.

³ A két imádság részletes szövegtörténetét készíti el Reuven KIMELMAN, „The Shema and the Amidah: Rabbinic Prayer”, in *Prayer from Alexander to Constantine: A Critical Anthology*, szerk. Mark KINLEY (London: Routledge, 1997), 108–120.

⁴ Joseph HEINEMANN, *Prayer in the Talmud: Form and Patterns* (Berlin – New York: De Gruyter, 1977), 81.

egy korábbi, ún. őskaddis formája, és ami ma használatban van, annak számos szövegvariánsa maradt ránk.⁵ Semmilyen bizonyítékunk nincs arra nézve, hogy a *Kaddis* imának milyen lehetett a korábbi formája, ha volt egyáltalán. Az azonban kétségtelen, hogy a *Miatyánk* kései szinoptikus formája és a *kaddis* között szoros összefüggés állapítható meg, de ennek hatástörténete bonyolultabb, mint szeretnénk, és akár fordított irányú is lehetett.⁶

Ha az első általunk ismert „mintaimádság” nem ad konkrét fogódzót, marad az általánosabb kérdés: vajon az i. sz. 70 előtti időszakban mennyire lehetett már szabályozva a napszakonkénti imádkozás gyakorlata, és milyen szinten fordulhattak elő szélesebb körben használatban levő zsidó imádságok? Az utóbbival kezdve, jelenlegi tudásunk szerint írott imádságok nem voltak. Petuchowsky kategorikusan összegezi az erre vonatkozó vélekedést:

„A bibliai időszakban nem volt imakönyv. És nem volt imakönyv a rabbinikus korban sem. Mi több, a rabbik ellenezték az imák leírását (Sabbát 115b), amely cselekedetet olyan elítélendőnek tartottak, mint a Tóra elégetését. A 9. századig a zsidó vallásgyakorlatban nem találkozunk írott liturgiával.”⁷ (Ford. Cz. Sz.)

Azzal az állítással kevesen vitatkoznak, hogy az első század utolsó harmadában jelentkezett az igény az imádkozás szabályozására,⁸ és hogy azt megelőzően – így Jézus működésének és a legkorábbi evangéliumi feljegyzések keletkezésé-

⁵ Jakob J. PETUCHOWSKI, „Jewish Prayer Texts of the Rabbinic Period”, in *The Lord's Prayer and Jewish Liturgy*, szerk. Uő és Michael BROCKE (New York: Seabury, 1978), 21–44., illetve 37–39. a variánsokról (*Half Kaddish, the Rabbis' Kaddish, and the Burial Kaddish*).

⁶ Vö. David BAUMGARDT, „Kaddish and Lord's Prayer”, *Jewish Biblical Quarterly* 19., 3. sz. (1991), 165. Samuel T. LACHS a *kaddis* kései formájával nem lát meggyőző párhuzamot, sokkal inkább a tannaiták korának rövid imáival. Lásd „The Lord's Prayer”, in Uő, *A Rabbinic Commentary on the New Testament: The Gospels of Matthew, Mark and Luke* (Hoboken: KTAV Publishing, 1987), 117–123.

⁷ Jakob J. PETUCHOWSKI, „The Liturgy of the Synagogue”, in *The Lord's Prayer...*, 45–57.: „There was no prayer book in the biblical period. There was no actual book of prayers in the Rabbinic period. In fact, the Rabbis were opposed to the writing down of prayers [b. Šabb. 115b], considering those who did write down prayers to be as reprehensible as those who would burn the Torah. Not until the ninth century C.E. do we get a written Order of Service for Jewish worship.”

⁸ A folyamat tárgyalásának néhány kiemelkedő elemzése: Lee I. LEVINE, „The Development of Synagogue Liturgy in Late Antiquity”, in *Galilee Through the Centuries: Confluence of Cultures*, szerk. Eeik M. MEYERS, Duke Judaic Studies 1. (Winona Lake, in Eisenbrauns, 1999), 123–144.; Jeremy PENNER, *Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism*, Studies on the Texts of the Desert of Judah 104. (Leiden: Brill, 2012), kiemelten 19–20.

nek idején – az imádkozás az egyéni vallási élet köréhez tartozott, jóllehet a zsol-tárok a kultuszhoz kapcsolódó közösségi imádkozás nagyszámú emlékét őrizték meg. Feltételezhető, hogy a fentebb említett imádságok és általában az imagyakorlatok alapvető formái már jelen voltak a templom pusztulása előtti időszakban. A napi kétszeri kötelező imagyakorlatra tesz utalást Josphus Flavius is, bár kétségtelen, hogy ő is 70 után ír, és jó eséllyel későbbi gyakorlatot vetít vissza.⁹ Ugyanakkor az utóbbi évek judaisztikai kutatásában feloldódni látszik a korábbi paradigma a vízváltáshoz hitt jamniai zsinattal kapcsolatban, amely – a korábbi elképzelés szerint – i. sz. 100 körül véglegesítette az ószövetségi kánont és meghatározta a zsinagógai liturgikus gyakorlatot.¹⁰ Sokkal inkább az látszik valószínűnek, hogy egy szerves fejlődést jelentő folytonosságot kell látnunk a 70 előtti és utáni vallási életben.

Amikor a szerteágazó témakört Jézus éjszakai imádkozásainak beszámolóitól indítva az éjszakai imádkozás rítusának a kérdésére szűkítve vizsgáljuk, akkor a 70 előtti és utáni éjszakai ima rítustörténetének folytonosságát nem egyenes vonalú fejlődéstörténetként próbáljuk meg ábrázolni, sokkal inkább párhuzamosan kibontakozó hagyományrétegek vagy fejlődési tengelyek néhány szempontjára rámutatva. Ilyenek a világmindenséget benépesítő „köztes lények” és a monoteizmus kapcsolatának feszültségével leírható kozmológiai tengely, az alvásszokások vizsgálatából feltáruló ismeret, a napszakhoz rögzített kötelező ima legitimálásának tengelye, beleértve Mózes személyének a középpontba állítását, illetve az áldozat gyakorlatának és szerepének az átértelmezését.

Kozmológiai tengely az éjszakai imagyakorlat formálódásában

Az egyik fontos hagyományréteg vagy fejlődési tengely a korabeli hitvilágon belül a világot benépesítő „köztes lények” létezéséhez kapcsolódik. Erika Reiner monográfiája (*Astral Magic in Babylonia*) mindmáig a legátfogóbb módon mutatja be az antik Közel-Kelet világképét, amelyben a kozmoszt benépesítő erők, szellemek és démonok, illetve az égitestekhez, csillagokhoz kapcsolódó istenségek éjszaka láthatóvá válnak, és az embert éjszakai vallásos tevékenységre sarkallják, beleértve a különféle rítusokat vagy az imádságot.¹¹ A rettegett éjszaka és

⁹ A hivatkozást és annak kritikai értékelését lásd Steve MASON, *Flavius Josephus on the Pharisees: A Composition-Critical Study* (Leiden: Brill, 2001), 100.

¹⁰ XERAVITS Géza, „A jamniai zsinat mítosza”, *Vigília* 77., 6. sz. (2012): 402–409.

¹¹ ERICA REINER, *Astral Magic in Babylonia*, Transactions of the American Philosophical Society 85., part 4. (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1995). A téma

a szabadításért való könyörgés gyakran jelenik meg együtt a zsoltárokból, különösképpen a panaszzsoltárok gyakori motívuma (pl. Zsolt 5; 16; 17; 42; 49; 57; 59; 63; 77; 88; 130; 143; 148). Az éjszaka azonban nemcsak a rettenet idejét jelentette, hanem az éggel való közelségét is. Erre Mouton hívja fel a figyelmet.¹² Kutatásai szerint a Közel-Kelet vallásaiban általánosan fellelhető az a szemlélet, amely szerint a szellemek és más közties lények aktivitása leginkább éjjel tapasztalható, ezért az imádkozás hatékonysága is éjjel a legnagyobb.

Oppenheim már évtizedekkel korábban rámutatott arra a feszültségre, amely e „pogány” világkép és a monoteizmus irányába fejlődő bibliai hagyomány közt egyre kiélezettebbé válik, és így egyre hangsúlyosabbá lett a prófétai tiltakozás a mitologikus világképből fakadó vallási praktikák és házi oltárok ellen.¹³ Mindez jól nyomon követhető a deuteronomistától Ézsaiáson és Jeremiáson keresztül a papi forrás írójáig.¹⁴ De épp ennek a tiltakozásnak a vehemenciája mutatja a gyakorlat makacs fennmaradását a népi vallásosság körében.

A mitologikus világkép és a monoteista vallási fejlődés szembenállásának feloldására a második templom időszakára számos stratégiát látunk, amelyek egyen-egyenként és összefüggésükben is sajátos hagyományfejlődési pályákat jellemlenek ki. Azt láthatjuk, hogy ezek eredményeként elterjedt gyakorlattá válik a napszakokhoz kapcsolódó imádkozás, különösképpen a megrontó erők elűzésére szolgáló recitáló imádságok esti/éjszakai időzítése.¹⁵

Ezek a stratégiák két fő irányban bontakoztak ki.

újabb áttekintéséhez lásd N. M. SWERDLOW (szerk.), *Ancient Astronomy and Celestial Divination* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1999).

¹² Alice MOUTON, „Dead of Night’ in Anatolia: Hittite Night Rituals”, *Religion Compass* 2., 1. sz. (2008): 1–17.

¹³ Adolf Leo OPPENHEIM, „A New Prayer to the ‘Gods of the Night’”, *Studia Biblica et Orientalia III., Oriens Antiquus*, Analecta Biblica 12. (Roma: Pontificio Instituto Biblico, 1959), 282–301.

¹⁴ Bibliai példákhoz lásd Mark S. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism: Israel’s Polytheistic Background and the Ugaritic Texts* (New York: Oxford University Press, 2003), 62–65. Kiemelten az imádkozással összekapcsoltan vizsgálja a kérdést S. NOEGEL, J. WALKER, B. WHEELER szerk., *Prayer, Magic, and the Stars in the Ancient and Late Antique World* (University Park, PN: The Pennsylvania State University Press, 2003).

¹⁵ A folyamat áttekintését nyújtja Esther ESHEL, „Apotropaic Prayers in the Second Temple Period”, in *Liturgical Perspectives: Prayer and Poetry in Light of the Dead Sea Scrolls*, Studies on the Texts of the Desert of Judah 48. (Proceedings of the Fifth International Symposium of the Orion Center for the Dead Sea Scrolls and Associated Literature, January, 2000), szerk. Esther G. CHAZON et al. (Leiden: Brill, 2003), 19–23.

Egyik az isteni erőket megtestesítő égitestek és azok mozgásának a monoteista világképbe való integrálása. Az éjszakát továbbra is benépesítik a láthatóvá váló égitestek, de azok immár nem idegen istenek és erők kiábrázolásai, hanem a mindeneket teremtő, egy Isten uralma alatt álló, annak akaratát hordozó teremtmények.¹⁶ Számos példa által illusztrálható ez a folyamat,¹⁷ ahogyan az Isten uralmát és dicsőségét hirdetik az angyalokat és más köztes lényeket magukban egyesítő égitestek, de a legtisztább formáját ennek a qumráni közösség hálaadó himnuszaiban (Hodojot) látjuk.¹⁸ Itt, akárcsak a közösségi szabályzat számos részében, Istent a földiek mellett számos égi teremtmény is dicsőíti.

A másik irányban a világegyetem a szabályos, ciklikus működés által a valóságos élet „ kozmikus órájává ” válik, amelyben az Istent dicsőítő angyalok kórusához csatlakozik a dicsőítés tevékenységében részt vevő ember. Például *A szombati égő áldozat dalai* néven ismert liturgiában az emberek angyali lények társaságában áldják Istent, mintegy kozmikus himnusszá emelve a dicsőítés hangját. Ez az ún. égi liturgia a későbbi misztikus zsidó irodalom (merkábáirodalom) állandó témája lesz.¹⁹

A két hangsúlyos imaóra a hajnali és az alkonyati, ami a rendszer továbbgondolásával kiegészül a déli és az éjféle alkalmakkal, ahogy azt a qumráni közösség gyakorlatában már együtt látjuk. Az éjszaka félelmes volta és a csillagos ég dicsőséges glóriája e kettősségnek megfelelően két fő imaformát hív életre: apotropaikus (védelmező, gonosz erőkkel szemben oltalmat kérő) és dicsőítő imádságot.²⁰ Az előbbire jó példa lehet a 91. zsoltár, amelynek az 5–6. versében felsorolt csapások eredetileg kánaáni istenségekre utaltak, de a héber szöveg már megfosztja azokat megszemélyesített voltuktól:

„Nem kell félned a rémségektől éjjel, sem a suhanó nyíltól [Rešef] nappal, sem a homályban lopódzó dögvésztől [Deber], sem a délben pusztító ragálytól [Qeteb].”²¹

¹⁶ Lásd Kocku von STUCKRAD, *Das Ringen um die Astrologie: Jüdische und christliche Beiträge zum antiken Zeitverständnis* (Berlin: De Gruyter, 2000), 168–180.

¹⁷ Pl. Énók könyve (1 Énók 1–36; 75,3; 82,9–20; 2 Énók 4,1–2). Jubileumok könyve 2; Tóbiás 3,18; 4Q289; 4Q408 3 + 3a 5–11; 4Q502 27,3; 4Q503 7–9 3–4.

¹⁸ A himnuszokban/énekekben használt dicsőítés héber kifejezéseinek áttekintéséhez lásd: FRÖHLICH Ida, „Teremtés a Tóbitban”, in *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2010*, szerk. SZÉCSI József (Budapest: Keresztény-Zsidó Társaság, 2011), 55–74., kiemelten 61–62.

¹⁹ Uo. 62.

²⁰ ESHEL, *Apotropaic Prayers...*, 21–22.

²¹ Judit M. BLAIR, *De-Demonising the Old Testament. An Investigation of Azazel, Lilith, Deber, Qeteb and Reshef in the Hebrew Bible* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009). A hozzáadott zárójelben a tanulmány címével egyező átírást használtuk.

A qumráni közösség napszakok szerint szabályozott imaélete történelmileg lehetségessé teszi, hogy a názáreti Jézus rendszeresen imádkozott az éjszakai órákban.

Felmerül azonban a kérdés, hogy egyáltalán miért voltak ébren emberek az antikvitásban az éjszaka bizonyos óráiban? A kérdésre választ kínálnak az alváshoz kapcsolódó kulturális antropológiai kutatások.

Az alváskutatás antropológiai tengelye

Közismert, hogy a bibliai időkben az éjszakát három részre osztották fel, és ezt az őrsváltásokkal kapcsolták össze: napnyugtától 9–10 óráig tartott az esti, éjfél utánig az éjjeli, míg reggelig a hajnali őrsváltás.²² A Jézus korát is érintő megszálló rómaiak már négy részre osztották az éjszakát, első, második, harmadik és negyedik őrsváltásnak nevezve a sorrendet. A pluszba bejövő őrsváltás a hajnali 3–6 közötti időszávot jelentette.

Kevésbé ismert azonban az éjszaka tagolása mögötti racionalitás. Erre az ókori világ alvási szokásaira irányuló antropológiai kutatások világítanak rá. A kétszakaszos alvás elméletét leginkább Roger Ekirch történész neve fémjelezi.²³ Kutatási területére nézve a következő megállapítást teszi:

„a társadalomtörténészek általánosságban kevesebb figyelmet fordítottak az emberi viselkedés mögötti hétköznapi tapasztalásokra, mint az olyan átfogó témákra, mint osztály, vallás, faj vagy a nemek. Csak mostanában fordult a kutatás módszeres figyelme az egyén valódi élete felé...”²⁴

Ekirch részleteiben taglalja az éjszakai alvás mintázatait (cirkadián ritmusa-
it), és arra a következtetésre jut, hogy a modern kor előtti időkben az emberek két részre osztották az alvásidőt, méghozzá első és második alváásra.²⁵ Szociológiai, antropológiai és egyéb tudományos kutatás által elérhető korabeli forrásokra utalva, mint amilyenek a korabeli naplók, udvari feljegyzések, orvosi tanköny-

²² Lásd George CUPCEA, „Timekeeping in the Roman Army”, *The Classical Quarterly* 67., 2. sz. (2017): 597–606.

²³ A. Roger EKIRCH, *At Day's Close, Night in Times Past* (New York: W. W. Norton & Company, 2005), kiemelten 300–323.

²⁴ A. Roger EKIRCH, „Sleep We Have Lost: Pre-industrialized Slumber in the British Isles”, *The American Historical Review* 106., 2. sz. (2001): 343–386., 345. „...social historians have normally displayed less interest in the mundane exigencies of human behaviour than in broader issues relating to class, religion, race, and gender. Only recently have scholars systematically begun to address how individuals genuinely lived...”

²⁵ EKIRCH, *At Day's Close...*, 305–307.

vek és irodalmi alkotások, Ekirch feltárja, hogy általában milyen tevékenységgel töltötték ki az emberek a két alvás közti ébrenlét idejét. A mesterséges, tömegek számára is hozzáférhető világítási eszközök megjelenése előtt az emberek napnyugta után nem sokkal nyugovóra tértek, majd valamikor éjfél után felkeltek egy-két órára, aztán hajnalban visszaaludtak. A két alvásciklus között olyan tevékenységeket folytattak, amihez nem volt szükség jó fényviszonyokra:

„A családtagok felkeltek könnyíteni magukon, pipázgatni vagy akár a szomszédokat meglátogatni. Sokan mások szeretkeztek, imádkoztak, vagy ami történelmileg a legérdekesebb, az álmaikra reflektáltak, amit a vigasz és éberség kiemelt forrásának kell tekintenünk.”²⁶

Az önreflexió leggazdagabb óráit jelentette az első és második alvás közti idő. A premodern kultúrák gazdag álomértelmező tevékenysége is itt leli magyarázatát, aminek az alkalmas időn és a sajátos hitvilágon túl fiziológiai magyarázata is van: a hosszabb és sekélyesebb kétszakaszos alvás több REM-ciklust, azaz álmodási szakaszt tett lehetővé, amire aztán az éjszaka sötétje a reflektálás kiváló lehetőségét kínálta. Ez az idő volt ugyanakkor a gyermeknemzésre is a legalkalmasabb, amit számos korabeli orvos kifejezetten javallott.

A görög és latin írók műveiben is találkozunk a kétszakaszos alvásciklusra mutató kifejezésekkel. Például Plutarkhosznál vagy Thuküdidész történetírásában erre utal a *protosz hüpnosz* (első alvás) kifejezés,²⁷ vagy a latin szerzőknél a *concupia nocte*.²⁸

Számos bibliai elbeszélés mögött is a cirkadiánnak ez a jelensége ismerhető fel, ahogy arra William Holladay felhívta a figyelmet. Ilyen lehet például Ruth éjszakai beszélgetése Boázsal, Sámson éjszakai kapucipelése Gázában (Bir 16,3), vagy a Zsoltárok könyve számos utalása az éjszakai imádkozásra, mint például:

„Éjféلكor fölkelek, hogy hálát adjak neked igazságos döntéseidért.” (119,62)

Újszövetségi példák is vannak szép számban. Jézus példázatai közt szerepel az éjszakai barát, de ott találjuk az éjszakai menyegzőre váró tíz szüzet, utal az éjszakai tolvajjal szemben is éber jó pásztorra, és a Nikodémussal való beszélgetés is éjszaka zajlik. Talán ezt kell látnunk Pál apostol és Szilász éjszakai dicsőítésében a Filippi város börtönében (ApCsel 16,25).

²⁶ Uo. xxvi–xxvii.

²⁷ Az angol szerzőknél gyakran körülírással találkozunk az „első alvás” leírásaként. Vö. D. P. SIMPSON, *Cassell's Latin Dictionary: Latin-English, English-Latin* (London – New York: Macmillan, 1977).

²⁸ Plutarkhosz konkrétan is említi az „éjszakai álmok közti időt” (καὶ νύκτωρ ὑπὸ χᾶραξ διὰ μέσων τῶν πνῶν) Vö. *Párhuzamos életrajzok I–II.*, ford. MÁTHÉ Elek, DEVECSERI Gábor, KÁRPÁTHY Csilla (Budapest: Osiris, 2005).

Témánk szempontjából azonban érdekesebb, hogy Jézus, aki az elbeszélések szerint valószínűsíthetően éjszaka született, gyakran imában tölti a korábbi őrségváltások idejét, cselekvéssel a negyedik őrségváltást. Például a Mk 6,48 szerint a negyedik őrségváltás idején ment a tanítványokhoz a tengeren járva. Az állandó vigyázásra való felszólításban a Mk 13,35-ben Jézus mind a négy őrségváltás idejét megnevezi: este, éjfél, kakasszó és reggel. Élete azt is példázza, hogy az Istennel töltött idő gyakran fontosabb, mint a testi pihenés.

Már a fenti vázlatos felsorolás is megfelelően képes megvilágítani azt a tényt, amely szerint Jézus korában a nappalnak és éjszakának egy mainál sokkal természetesebb összekapcsoltságában valósult meg a vallásos élet.

Törekvések a napszakok szerinti rögzített imádság szabályozására

Egy másik fejlődési tengely vagy stratégia a napszakhoz rögzített kötelező ima legitimálását érinti, részint a gyakorlat szentírási eredetének a felmutatásával, részint pedig az áldozat gyakorlatának az újraértelmezésével.

A szentírási legitimálás tekintetében, különösen ha a babilóniai fogság utáni kegyességi élet, illetve a semaliturgia²⁹ felől közelítünk a kérdéshez, a napi többszöri rendszeres imagyakorlat legfontosabb hivatkozási helye a Deut 6,7:

„Ismételgesd azokat fiaid előtt, és beszélj azokról, akár a házadban vagy, akár úton jársz, akár lefekszel, akár fölkelsz!”

Témánk szempontjából az idézet vége a fontosabb: „akár lefekszel, akár fölkelsz”. Bár a felsorolás világossá teszi, hogy az utasítás eredetileg „a két szélső pont megjelölésével magában foglal mindent, ami közreesik”³⁰, tehát a jelentése, hogy bármit teszel és bárhol vagy, azaz „mindig”, mégis a lefekszel és fölkelisz utalás az imagyakorlat reggelre és estére való időzítésében játszott kiemelkedő szerepet.³¹

²⁹ Szigorú értelemben a semaliturgia, legalábbis annak fogság utáni formája három bibliai részre épül: Deut 6,4–9; Deut 11,13–21 és Num 15,37–41.

³⁰ Lásd Reuven KIMELMAN, „The Shema’ Liturgy: From Covenant Ceremony to Coronation”, in *Kenishta: Studies of the Synagogue World*, szerk. Joseph TABORY (Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, 2001), 9–105., 18.

³¹ A Deut 6,7 mint a „rögzített imádság bölcsője”, azaz a második templom időszakára gyakorolt hatásának áttekintéséhez lásd Eyal REGEV, „The Temple as the Cradle of Fixed Prayer in Israel: Factors and Processes in the Development of Fixed Prayer in the Second Temple Period”, *Zion* 70., 1. sz. (2005): 5–29. Ő a saját CV-jében így fordítja angolra az eredetileg héberül megjelent cikk címét: ‘Temple Prayer as the Origin of the Fixed Prayer (On the Evolution of Prayer during the Period of the Second Temple)’; Részletesebben: Armin LANGE, Emanuel TOV és Matthias WEIGOLD (szerk.), *The Dead Sea Scrolls In Context* 1–2,

Így találjuk a hivatkozást Josephus Flaviusnál:

„Naponta kétszer, reggeli szürkületkor és lefekvéskor mindenki hálás szívvel emlékezzék (*μαρτυρέω*) meg azokról a jótéteményekről, amelyekkel Isten elhalmozta, mikor kihozott bennünket az egyiptomi rabságból. Mert a józan ész megköveteli, hogy hálát adjunk (*εὐχαριστία*) Istennek az elmúlt jótéteményekért, és kegyelmét kérjük újabb jótéteményekre.”³²

Josephus utalása nem tartalmaz konkrétan éjszakai imát, csupán az esti ima van körülírva: *ὕπνον ὥρα τρέπεσθαι* – „az alvás órájának fordultával”. A Septuaginta fordításának történetét is elmesélő Arisztéasz-levél (2. század közepe) azonban már részletesebb a Deut 6,7 második felét illetően:

„Meghagyva továbbá, hogy mikor nyugovóra térünk és fölserkenünk, Isten alkotásairól elmélkedjünk (*μελετάω*), nem csupán szavakban, hanem értelmünkkel nyomon követve az átalakulást és a dolgok egymásra következését, ahogy álomba merülünk, majd fölébredünk (*ἐγερσις*), hogy bizony isteni és fölfoghatatlan ezeknek a váltakozása.” (§160)³³

Mindkét hivatkozás Mózes személyére utal, aki kivezette a népet Egyiptomból, és aki a tekintély által nemcsak a napi rendszeres imádkozás példaképévé válik, de egyszersmind az azt törvényben elrendelő prófétává is.

A hagyományfejlődés sajátos állomását képviseli az esszénus közösség (és annak leágazása, a terapeuták közössége),³⁴ ahol is a Közösségi szabályzat (IQS X 8b–15) a napszakonkénti imádkozás gyakorlatának egy jóval kimunkáltabb formáját mutatja, miközben a Deut 6,4–5-re³⁵ való hivatkozás kevésbé konkrét:

„10/ A nappal és az éj beálltával hadd lépjek Isten szövetségébe; és az éjjel és a reggel múltával hadd mondjam előírásait. Ahol azok vannak, oda helyezem

Integrating the Dead Sea Scrolls in the Study of Ancient Texts, Languages, and Cultures, Vetus Testamentum, Supplements, Volume 140. (Leiden–Boston: Brill, 2011).

³² Josephus FLAVIUS, *A zsidók története*, ford. Révay József (Budapest: Európa, 1980), IV. 8., 33. Kiemelés tőlem, Cz. Sz.

³³ „Aristeas levele Philokratéshez”, in *Apokrif levelek*, ford. Simon L. Zoltán (Budapest: Telosz, 1999), 5–43., kiemelten a 24. Kiemelés tőlem, Cz. Sz.

³⁴ Vö. ADORJÁNI Zoltán, „Az egyiptomi therapeuta közösség himnuszénekése”, in *Ünneplő ember a közösségben. Baráti köszöntőkötet Nóda Mózes tiszteletére*, szerk. BODÓ Márta, CSONTA István, LUKÁCS Ottilia, ZAMFIR Korinna (Budapest–Kolozsvár: Szent István Társulat, Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, 2019), 307–317., kiemelten a 308.

³⁵ A Deut 6,7-re is történő utalás mellett érvel Daniel K. FALK, *Daily, Sabbath, and Festival Prayers in the Dead Sea Scrolls*, Studies on the Texts of the Desert of Judah 27. (Leiden: Brill, 1998), 95–124.

11/ határomat, el nem térve. Az Ő ítélete szerint ítélnék meg engem, bűneim szerint; vétkeim pedig szemeim előtt mint bevésett törvény. »Én Igazságosságom« – mondom Istennek,

12/ és a Magasságosnak: »Jólétem szerzője«, »Tudás forrása« és »Szentség laka«, »Fenség és vitézség csúcsa«, »Minden örök dicsőség«. Azt választom,

13/ amit Ő tanít nekem, és abban lelem tetszésemet, amit Ő ítél meg nekem. *Mielőtt mozdítom kezemet vagy lábamat, az Ő nevét áldom; kimenetelem és jöve-telem kezdetekor,*

14/ *nyugtomban és keltemben, és míg ágyamon fekszem, Őt dicsérem. És áldom Őt ajkaimról jövő felajánlással, az emberek csoportjában.*³⁶ (Kiemelések tőlem, Cz. Sz.)

A rögzített ima legitimálásának folyamatában további fontos fejlődési ten-gelyt képvisel az áldozat gyakorlatának és szerepének az átértelmezése.³⁷ A kötött idejű imagyakorlat megjelenése előtt az imádkozás tevékenysége az áldozathoz kapcsolódott. Jó példa erre Illés Kármel-hegyi imája, amelynek feltételét az áldo-zat bemutatása teremti meg. Az áldozat még akkor is keretként szolgál az ima számára, amikor annak tényleges bemutatására nem kerül sor, ahogy azt a 141. szoltárban látjuk:

„Jusson eléd imádságom mint illatáldozat, imára emelt kezem mint esti ál-doizat!”

A napszakokhoz kapcsolódó ima megjelenésével együtt tetten érhető a tö-rekvés az ima önállósodásának igazolására. Az 1Krón 16-ban először látunk kí-sérletet az áldozattól független dicsőítés gyakorlatának intézményesítésére, ami-dőn Dávid lévitákat rendel a szövetségláda mellé, hogy „hirdessék, magasztalják és dicsérik az Urat”.³⁸

A két gyakorlat azonban bizonyos feszültségben él mindaddig, amíg áll a templom és az áldozat bemutatására lehetőség van. A templomi kultuszban az

³⁶ „A Közösség Szabályzata”, in FRÖHLICH Ida, *A qumráni szövegek magyarul* (Buda-pest: Szent István Társulat, 2000), 140–156. Kiemelés tőlem, Cz. Sz.

³⁷ Az átmenet folyamatának elemzéséhez lásd Eileen SCHULLER, „Worship, Temple, and Prayer in the Dead Sea Scrolls”, in *Judaism in Late Antiquity* 5., *The Judaism of Qumran. A Systematic Reading of the Dead Sea Scrolls*, szerk. Alan AVERY-PECK, Jacob NEUSNER és Bruce CHILTON (Leiden: Brill, 2001), 125–143.

³⁸ A szövetségláda mellé rendelt lévitákkal párhuzamosan azonban Dávid „Cádók fő-papot és annak rokonait, a papokat az ÚR hajléka előtt hagyta a gibeóni áldozóhalmon, hogy égőáldozatot mutassanak be állandóan az ÚRnak az égőáldozati oltáron: *reggel meg este egészen úgy, ahogyan meg van írva az ÚR törvényében, amelyet Izráelnek parancsolt*”. (1Krón 16,39–40)

ima inkább a professzionális papság kiváltsága, amely gyakran a nyilvánosságtól elkülönülve valósul meg.³⁹ A templom pusztulása után azonban szükségessé vált az áldozat rítusának helyettesítése. Ennek ideológiai kiteljesedése szépen nyomon követhető a rabbinikus irodalom fejlődésében, ahol is az imádkozás mindinkább az áldozat szerepét váltja ki. Langer a híres talmudi mondathoz („Az áldozat helyén az ima áll”, Bráchót – Áldásmondatok traktátus 26b) konklúzióként hozzáteszi:

„a rabbinikus szövegek rögzítik, hogy az áldozat szíve az imádság, és hogy az imádság nagyobb, mint a cselekedetek vagy az áldozatbemutatás.”⁴⁰

Összegzés

A babiloni fogsággal, azaz a jeruzsálemi templomi kultusz ellehetetlenülésével az imádság szerepe – az áldozat mellett – mindinkább felértékelődött. A második templom időszakában világos törekvést látunk az imádság gyakorlatának napszakok szerinti szabályozására. Jóllehet ennek közösségi vonatkozásait nyomon követhetjük a qumráni közösség (és a terapeuták) kultikus gyakorlatában, sejthető, hogy a szélesebb népi vallásosság szintjén az (éjszakai) ima az egyéni kultikus élet keretén belül maradt. Ezt jól szemléltetik Josephus vagy az Ariszteász-levelek utalásai. Az egyéni jelleggel függ össze az is, hogy nem maradtak ránk kötött imaszövegek a bibliai időkből. Bár Jézus imagyakorlata is spontaneitást mutat, mégis neki köszönhetjük az első közösségi használatra szánt imádságot, a *Miatyánkot*.

Az antik hiedelemvilágra jellemző mennyei lények sokaságát a bibliai monoteizmus képes volt integrálni, az égitestek mozgása és a napszakok „kozmosz óráként” szolgáltak jelzésül Isten dicsőítésére. A dicsőítő mennyei seregek tükrözése, imádságban a kórusukhoz való csatlakozás ebben a vonatkozásban alternatíváját kínálta a jeruzsálemi templomi kultusznak, hiszen a „mennyei templom udvaraiban” nem került sor véres áldozatra, csak dicsőítésre. Jézus rendszeres éjszakai imádkozása is része lehetett ennek a dicsőítésnek.

³⁹ Michael FISHBANE, *The Exegetical Imagination: On Jewish Thought and Theology* (Cambridge, MA: Harvard University Press 1998), 123–135.

⁴⁰ Ruth LANGER, *To Worship God Properly: Tensions Between Liturgical Custom and Halakhah in Judaism* (Cincinnati, OH: Hebrew Union College Press, 1998), 6.

A Torda vármegyei unitárius falvak népesedési viszonyai a 18. század első harmadában

Bevezető gondolatok

A kora újkori Erdély népesedési viszonyainak vizsgálata a vonatkozó levéltári források töredékessége, egyszersmind az adózó vagy egyéb szolgáltatásokkal tartozó népesség összeírását célzó *conscriptiók* esetlegessége folytán mindösszesen részkérdésekre ad választ, a teljes kép csupán egy szegmensét világítja meg. Ezalól részben kivételt képeznek a fiskális uradalmak, amelyek iratkibocsátása – az erdélyi forrásviszonyok között – jelentősnek mondható, és ha az adott korszak egészére vonatkozóan nem is, de relatíve tág időintervallumban adnak lehetőséget arra, hogy górcső alá vegyünk a korabeli népesedéstörténeti folyamatokat.² A vármegyék közép- és kisbirtokain élő lakosság korabeli népesedési viszonyait ugyanakkor mindmáig csupán részben sikerült rekonstruálni. Bár a múlt század derekán megindult, elsődlegesen a korszakra jellemző gyakori népmozgások eredményeképpen átalakuló etnikai viszonyok mélyebb megismerését célzó kutatások ugyan e tekintetben is számtalan releváns kérdésre adtak sikeresen választ, a fentiekben részben már tárgyalt mostoha forrásadottságok

¹ BANDI Kristóf Bálint (Pécs, 1994) a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának doktorandusza. Elérhetősége: bandika94@gmail.com.

² PATAKI József, „A vajdahunyadi váruradalom a 16. század első évtizedeiben”, *Erdélyi Múzeum* 54., 1–4. sz. (1992): 90–101. Az 1553. évre vonatkozó szamosújvári, csicsói, valamint az 1566-os kővári uradalmi összeírásokat közli MAKKAI László, *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején* (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1942); *A gyalui vártartomány urbáriumi*, bevezetéssel ellátva közlésteszti JAKÓ Zsigmond (Kolozsvár: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1944); *Urbariile Țării Făgărașului I–II. (1601–1650, 1651–1680)*, szerk. David PRODAN, Liviu URȘUȚIU és Maria URȘUȚIU (Bukarest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1970–1976); *Domeniul Gurghiu (1652–1706). Urbarii, inventare și socoteli economice*, bevezető tanulmány és szerk. Liviu URȘUȚIU (Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2007).

nem tették lehetővé a kérdéskör alapos, széles körű feltárását.³ Alapvető problémát jelent mindemellett az is, hogy számos vármegye vonatkozásában a korabeli birtokviszonyok rekonstruálására, egyszersmind a birtokos társadalom összetételének meghatározására mind ez ideig szintén nem került sor. E hiátus egy szegmensét igyekezett betölteni Dáné Veronka közelmúltban megjelent kiadványa, amelyben a szerző – rendkívül alapos forrásfeltárást követően – településsenként, táblázatos formában közölte a 17. század első felére vonatkozóan Torda vármegye birtokos társadalmának birtokviszonyait.⁴

Ha a sajátos, mozaikszerű erdélyi birtokstruktúráról nem is, a népesedési viszonyok állapotáról már jelentősen több információval rendelkezünk a 18. század első harmadára vonatkozóan. A század első évtizedeiben készült, a központi kormányzat által elrendelt összeírások (*conscriptioes*) ugyanis már alkalmasak arra, hogy az egyes települések szintjén vegyük szemügyre a lakosság számára, illetve az etnikai arányokra vonatkozó adatokat. Ugyanakkor, jellemző módon, a forrásokból kinyert információkat mindenekelőtt az össznépesesség meghatározá-

³ A kérdéskörrel alkotott hagyományos képünk mindenekelőtt a nagy erdélyi történelmszociológus generáció prominens képviselőinek akkurátus, széles forrásbázison alapuló kutatásainak köszönhetően élesedett. Ld. JAKÓ Zsigmond, „A románság megtelepülése az újkorban”, in *Erdély és népei*, szerk. MÁLYUSZ Elemér (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin Társulat, 1941), 118–141.; JAKÓ Zsigmond, „Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban”, in *Magyarok és románok. I.*, szerk. DEÉR József és GÁLDI László (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1943–1944), 508–571.; JAKÓ Zsigmond, „Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban”, in *Szolnok-Doboka magyarsága*, szerk. SZABÓ T. Attila (Dés–Kolozsvár: k. n., 1944), 71–130.; MAKKAI, *Szolnok-Doboka megye magyarságának...*; MAKKAI László, *Szolnok-Doboka megye magyarsága*, Erdélyi Tudományos Füzetek 151. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1943); MAKKAI László, „Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása”, in *HITEL. Kolozsvár (1935–1944) II. Tanulmányok, repertórium*, vál., a bev. írta és a rep. összeállította ZÁHONY Éva (Kolozsvár: Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991), 236–252.; SZABÓ T. Attila, „A románok újabb kori erdélyi betelepülése”, in *HITEL. Kolozsvár (1935–1944) II. Tanulmányok, repertórium*, vál., a bev. írta és a rep. összeállította ZÁHONY Éva (Kolozsvár: Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991), 310–319. Ezt megelőzően, illetve a vizsgálatokkal párhuzamosan több, a lokális népesedési viszonyok vizsgálatát előtérbe helyező vármegye-monográfia is napvilágot látott. A teljesség igénye nélkül, illetve elsődlegesen a belső-erdélyi vármegyékre vonatkozóan az előbbiekre ld. *Szolnok-Dobokavármegye monographiája I–VII.*, közrem. TAGÁNYI Károly, RÉTHY László, POKOLY József (Deés: Demeter és Kiss Könyvnyomda, 1900–1905); H. BALÁZS Éva, *Kolozs megye kialakulása* (Budapest: Királyi Egyetemi Nyomda, 1939).

⁴ DÁNÉ Veronka, „Mennyi jobbágya és mennyi portiója”. *Torda vármegye birtokos társadalma a 17. század első felében*, Erdélyi Tudományos Füzetek 286. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016).

sára, pontosabban megbecslésére igyekeztek felhasználni a kérdéskörrel foglalkozó, elsősorban a történeti demográfiában jártas szakemberek.⁵ Ám ezáltal gyakran figyelmen kívül hagytak olyan alapvető forrásokat, amelyek ugyan rendelkezésükre álltak, mégsem kerültek be a számításba. Ily módon a vizsgált korszak népesedési viszonyait illetően számos kérdés mindmáig tisztázatlan maradt, sőt maga a kérdéskör is voltaképpen a feledés homályába merült, holott vizsgálata nélkülözhetetlen a korabeli népesedéstörténeti folyamatok átfogóbb értékeléséhez.

Alább egy, a korábbi feldolgozásokban méltatlanul elhanyagolt állami összeírás, illetve egyéb, elsősorban felekezeti kútfők felhasználásával a Torda vármegyei unitárius falvak népesedési viszonyainak korabeli állapotát kívánom a forrásviszonyok adta lehetőségek között megvilágítani. Hangsúlyozandó, hogy egy ilyen típusú vizsgálat a kérdéskör komplexitását tekintve mindösszesen csepp a tengerben, mindazonáltal reményeim szerint eredményeivel hozzájárulhat a 18. századi Erdély népesedési viszonyainak mélyebb megismeréséhez.

Források: korlátok és lehetőségek. Módszertani kérdések

A vizsgált korszakra vonatkozó vármegyei összeírásokat elsőként a millenniumi évben megjelent, az Acsády Ignác vezette kutatócsoport adatgyűjtését közlő monumentális forráskiadvány ismertette. Ahogy a grandiózus munka címe is mutatja, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21)*, a munkálatokat irányító Acsády a 18. század első évtizedeiben készült conscriptiók számadatait összesítve mindenekelőtt a korabeli Magyar Királyság, illetve Erdély össznépességét igyekezett megbecsülni, illetően a vizsgálatban részt

⁵ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21)*, szerk. és kiad. az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam 12. (Budapest: Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, 1896). Az 1721–22. évekre vonatkozó, elsősorban gazdasági jellegű adatokat tartalmazó összesítő táblázatot közli KÖSZEGHY Sándor, „Erdély összeírása 1721–1722”, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1. (1894): 103–106. A 18. század első harmadára vonatkozó erdélyi összeírásokat részben érinti, illetve a korábbi számításokat korrigálja DÁVID Zoltán, „Az 1715–20. évi összeírás”, in *A történeti statisztika forrásai*, szerk. KOVACSICS József (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957), 145–199. Az össznépesség korabeli számára, illetve a nemzetiségi arányokra vonatkozó különböző becsléseket összeveti NYÁRÁDY R. Károly, „Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig”, *Erdélyi Múzeum* 59., 1–2. sz. (1997): 11–13, illetve VERES Valér, „Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez”, in *Történeti demográfiai évkönyv 2002*, szerk. FARAGÓ Tamás és ÖRI Péter (Budapest: KSH NKI, 2002), 75–108.

vevő szakemberek másodlagosnak tekintették a településszintű adatsorok közlését, amelyek hiányában azonban számos község esetében a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó rubrikák üresen maradtak. Hasonló helyzettel állunk szemben a vizsgált települések vonatkozásában is. Torda vármegye esetében ugyanis a szakemberek az 1721-es összesítő tábla adatait az 1724-ben készült összeírással vetették össze, ám mivel az utóbbi – legalábbis a megye alsó járására vonatkozóan – nem tartalmazza a települések adózó családfőinek névsorát, községi szinten a lakosság etnikai viszonyainak a meghatározására sem kerülhetett sor.⁶ Holott hozzáférhető lett volna a kutatócsoport számára az 1713. évi conscriptio is, amely – ellentétben az 1724. évi cenussal – a települések adózó családfőinek névszerinti bontását is tartalmazza. Sőt, jelenlegi tudásunk szerint ez az első olyan típusú forrás, amely egyszerre nyújt betekintést mind a vármegye, mind az egyes községek társadalm szerkezetébe, illetve etnikai viszonyaiba. Fontos mindazonáltal hangsúlyozni, hogy e conscriptiók elsősorban az egyes családok vagyoni helyzetét voltak hivatottak felmérni, következésképp az anyanyelvre, illetve a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozóan nem szolgálhatnak közvetlen adatokkal. Mindebből adódóan a nemzetiségi hovatartozás megállapításakor egyfelől – részben Acsády módszerét alkalmazva – a családnév, az etnikum és a beszélt nyelv között fennálló szoros kapcsolatra, másrészt az egyes személynevek csoportidentitást jelölő funkciójára alapozom a vizsgálatomat, kiemelt figyelmet fordítva a vezetéknevek etimológiai hátterére, illetve hangtani jellegzetességeire.⁷ A népesedési viszonyok feltérképezéséhez nélkülözhetetlen, rengeteg értékes né-

⁶ *Magyarország népessége...*, 214–216., 461–462. Acsády az erdélyi össznépesség etnikai arányaira vonatkozó számításának módjáról a következőket írja: „[...] a nagy megyei táblázatok alapján készült fentebbi összesítés még a magyarországinál is sokkal hézagosabb, mert az adó összeirtaknak felére sem terjed ki, Kolozs, Küküllő és Torda vármegyékéről, Aranyos, Csik, Háromszék és Udvarhely székely- és Szász-Sebes, Szászváros és Ujegyház szász székéről semmiféle adatot sem tartalmaz s Maros szék is csak töredékesen szerepel benne. [...] Hogy tehát használható legyen, szembe szökő hiányainak pótlására igyekeztem Erdélyről egy külön nemzetiségi táblázatot szerkeszteni, mely már nem csupán az adózóknak alig felére terjed ki, hanem felöleli az összes adózókat, az összes törvényhatóságokat s így azokat is, melyekről táblázatos kimutatásainkban ide vonatkozó adat nincs. Ezek az adatok egykoru vagy közel egykoru forrásokra támaszkodnak s így egészen megbízható eszközt nyújtanak a fentebbi összesítés hiányainak pótlására.” *Magyarország népessége...*, 50.

⁷ Az Acsády által alkalmazott eljárásra ld. bővebben *Magyarország népessége...*, 46–48. A névelemzési módszer átfogó bemutatására, illetve a személynévalapú etnikai rekonstrukciós vizsgálatok során felmerülő módszertani problémákra ld. bővebben N. FODOR János, „Szempontok és módszerek a személynév és etnikum összefüggésének vizsgálatához”, *Névtani Értesítő* 40. (2018): 29–52.

pesedéstörténeti adatot megőrző földesúri összeírások (*urbaria*)⁸ a magánkézben lévő nagybirtokok elenyésző száma folytán mindösszesen kivételes esetekben maradtak ránk. E forrástípus esetlegességén, illetve gyakori töredékességén túl tovább nehezíti a kutató munkáját a különböző nemesi családok hagyatékához való hozzáférés korlátozottsága is. A korszak erdélyi hely- és személyneveit gyűjtő Szabó T. Attila kézírathagyatékában⁹ ugyanakkor a vizsgált települések vonatkozásában is találhatunk értékes feljegyzéseket, sajnos olykor a levéltári jelzetek megjelölése nélkül, azonban minden valószínűség szerint a jeles szakember kutatása során elsősorban a családi levéltárak anyagából meríthetett.

A központi kormányzat által elrendelt összeírások, illetve a földesúri urbáriumok mellett számos értékes adattal szolgálnak a népesedési viszonyok vonatkozásában a vizsgált korszak felekezeti forrásai. Közülük is – forrásértéküket tekintve – kiemelt jelentőséggel bírnak a kora újkor utolsó évtizedeiben, illetve a tárgyalt időszakban jegyzett unitárius püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek,¹⁰ amelyek ugyan elsődlegesen egyházigazgatási, valamint helytörténeti jellegű adatokat tartalmaznak, számos esetben a népesedési viszonyokra vonatkozóan is értékes adatokat közölnek.¹¹ A sajátos erdélyi felekezeti viszonyok, illetve a különféle nemzetiségek együttélése folytán a vizsgált települések többségében

⁸ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNL OL) online adatbázisában is elérhető *Urbaria et Conscriptiones* (Urbáriumok és összeírások) [E 156] levéltári fondban csekély számban, és mindenekelőtt a csatolt részek (*Partium*) nemesi birtokain élő jobbagynépesésre vonatkozóan találhatunk forrásokat. A belső-erdélyi, így a Torda vármegyei kis- és középbirtokokon gazdálkodó adóköteles népesség korabeli számára, illetve nemzetiségi arányaira vonatkoztatható adatok mindezidáig nem kerültek elő.

⁹ Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára (Kolozsvár), Szabó T. Attila kézírathagyatéka, II. Szabó T. Attila kéziratai, II/9. Helynév, személynév, 5–6. számú doboz. A továbbiakban: EME K, SZTA kh II/9, 5–6.

¹⁰ Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, *Püspöki vizsgálati Jegyzőkönyv 1674 és 1684, 1685-ről. Összeszedte és bekötötte Benczédi Gergely*. A továbbiakban: MUEKvGyLt BG PVJ; A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára és Nagykönyvtára, *Almási Gergely Mihály Püspöki Vizitációs Jegyzőkönyve (Ab Anno 1692 die 29 Novembris Generalis Visitatoria usque anno 1725 29 Julij)*. A továbbiakban: MUEKvGyLt AGM PVJ.

¹¹ Az 1789 előtt készült unitárius püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyveket ismerteti KELEMEN Lajos, „Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházvizsgálati (sic!) jegyzőkönyveinkben 1789-ig”, *Keresztény Magvető* 54., 3–4. sz. (1922): 168–180., kk. 169–170. A püspöki vizitáció rövid történetét, illetve a kora újkori unitárius püspöki egyházlátogatások lebonyolításának módját és menetét bemutatja MOLNÁR B. Lehel, „Unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvek és néhány aranyosmenti unitárius egyházközség ezek tükrében”, *Keresztény Magvető* 112., 1. sz. (2006): 64–70., kk. 66–67. A jegyzőkönyvek népesedéstörténeti kutatásokban való felhasználására ld. BANDI Kristóf Bálint, „Szempon-

ugyanakkor az unitárius egyházközség mellett rendszerint református, illetve görögkeleti, néhol pedig még görögkatolikus vallási közösség is működött. Alsójárán, illetve Tordatúron a források tanúsága szerint a 18. század első évtizedeiben már kétséget kizáróan működött református hitközösség, ugyanakkor arra vonatkozóan már kevés adattal rendelkezünk, hogy a felekezeti arányok milyen módon alakulhattak a megelőző évszázadokban. Az erdélyi román népesség első (hivatalos) összeírásaként is ismert, Ioan Inocențiu Micu-Klein görögkatolikus püspök által 1733-ban készítettett, az összes románok által lakott erdélyi településen élő görög egyesült és nem egyesült felekezethez tartozó lakosság községekre lebontott létszámát közlő statisztika képezi az egyházi források másikkal szemben.¹² A csupán elvétve hivatkozott, már-már a feledés homályába merülő kútfő jelentősége a vizsgált kérdéskör vonatkozásában ugyan nehezen túlbecsülhető, mindazonáltal szükséges szem előtt tartani, hogy maga az összeírás mindenekelőtt az újkor hajnalán egyre erősödő román nemzeti törekvések létjogosultságát volt hivatott alátámasztani, ennél fogva a benne szereplő adatokat célszerű kritikával kezelni.

Vizsgálatomban a fent bemutatott, számos tekintetben egymást kiegészítő források adatainak elemzésével a Torda vármegyei unitárius falvak korabeli népesedési viszonyainak alakulásáról igyekszem egy minél teljesebb képet adni. Egyúttal – amennyiben a források lehetővé teszik – a vizsgált kérdéskörhöz szervesen kapcsolódó felekezeti viszonyokat is szándékomban áll elemezni. A különböző elszórt adatok értékelésekor a vizsgálat gerincét adó, a kérdéskörrel foglal-

tok a kora újkori unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvek népesedéstörténeti hasznosításához”, *Keresztény Magvető* 125., 1. sz. (2019): 3–15.

¹² A szebeni Brukenthal Múzeum könyvtárában lappangó, az erdélyi népesedéstörténeti kutatások szempontjából unikális, forrásértékét tekintve kiemelkedő jelentőségű irategyüttesről elsőként Gheorghe Bogdan-Duică irodalomtörténész írt közleményt 1896-ban, majd két évre rá Nicolau Togan, a román irodalmi és közművelődési egyesület könyvtárosa közölte teljes terjedelmében az összeírást. Az előbbiekre ld. Gheorghe BOGDAN-DUICĂ, „Statistica românilor din Transilvania în 1733”, *Convorbiri literare* 30., 12. sz. (1896): 626–642; Nicolau TOGAN, *Româniile din Transilvania la 1733. Conscriptia episcopului Ioan I. Klein de Sadu. Publicată după manuscrisul aflător în Museul Brukenthal din Sibiu* (Sibiu: Tipariul Tipografiei Archidiecezane, 1898). Természetesen a magyar történelemszerek figyelmét sem kerülte el az újonnan felfedezett forrás, a román kiadást követően csupán két évvel Jancsó Benedek egy rövid tanulmányban összegezte meglátásait az összeírás forrásértékével, illetve a benne foglalt adatok hitelességével kapcsolatban. Ld. JANCÓS Benedek, „Az erdélyi románság legrégebbi hiteles statisztikája”, *Századok* 34. (1900): 141–154.

kozó szakemberek által méltánytalanul mellőzött 1713. évi conscriptio¹³ adatgazdag feljegyzéseit tartom szem előtt, amely ugyan szintén nem tartalmazza taxatíván az adott település összlakosságának névsorát, azonban az adóköteles családfők neveinek megőrzésével hozzásegíthet minket, hogy a korábbinál egy átfogóbb képet kaphassunk a korszak népesedési folyamatairól.

Torda vármegye unitárius egyházközségei a kora újkor alkonyán

Torda vármegye unitáriusok által lakott települései a korszakban az aranyosszéki unitárius egyházközségekkel, valamint a Fehér vármegye északnyugati részén található, már akkoriban is szórványjellegű mutató, elenyésző számú unitárius eklézsiával együtt a Torda vármegyei egyházkör részét képezték. Mint számos más egyházkör, úgy a Torda központú is a kora újkor folyamán híveinek jelentős részét elvesztette, és a tárgyalt korszakban már csupán árnyéka volt régi önmagának. A Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István nevével fémjelzett, az erdélyi unitárius egyház történetét összefoglaló grandiózus munka második kötetében¹⁴ a szerzők több oldalon keresztül ismertetik, illetve veszik számba azokat az egyházköröket, amelyek a 17. század folyamán elpártoltak, azaz elhagyták az unitárius vallást. Ezt követően a még működő egyházkörök bemutatásánál arra is kitérnek, hogy melyek azok az egyházközségek, amelyek az idő folyamán elszakadtak az unitárius egyháztól. A Torda vármegyei egyházkör esetében tizenegy elpártolt településről van tudomásuk, úgymint Újtorda, Koppánd, Magyarpeterd, Mikes, Pusztaszentmárton, Felsődetrethem, Gerend, Gyéresszentkirály, Hadrév, Magyarszilvás és Bányabükk. A jelentős veszteséget elszenvedett egyházkör a 17–18. század fordulóján így mindösszesen tizenhat egyházközséggel rendelkezett, amelyek közül kettő Fehér vármegyében, hat Torda vármegyében, nyolc pedig Aranyosszéken¹⁵ helyezkedett el.¹⁶

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), F 49 Vegyes conscriptio-k (4. cs.) [X 8649], *Investigatio Seu Conscriptio Incliti Comitatus Thordensis Processus Inferioris de A 1713. Cum legati authentia*. A továbbiakban: *Investigatio...*

¹⁴ KÉNOSI Tözsér János és UZONI Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története II., Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2*, ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, sajtó a. rend. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009).

¹⁵ Az aranyosszéki unitárius egyházközségek kora újkori történetére vonatkozó adatokat közli MOLNÁR B., „Unitárius püspöki...”, 67–70.

¹⁶ KÉNOSI és UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 269–290., 330–374.

A vizsgált korszakban Torda vármegyében a Torda városában található ótordai eklézsia mellett Torockón, Torockószentgyörgyön, Alsójárán, Szinden, Túron, illetve az utóbbi leányegyházaként nyilvántartott Komjászszenen működött unitárius egyházközség. Ezek közül kettő, név szerint az ótordai, valamint a torockói egyházközség városias környezetben, előbbi a vármegyeszékhelyen, míg utóbbi a megye egyik legfontosabb ipari központjában található, ennél fogva kiesnek a vizsgálati körből. Nem vitatva Torockó korabeli gazdasági szerepét, egyszersmind ipari jelentőségét, illetve megkérdőjelezhetetlen városi jellegét, ugyanakkor némileg ellentmondva a címben megjelölt vizsgálati fókusznak, alább az unitárius falvak között e kisvároska népesedési viszonyai is bemutatásra kerülnek. Erre egyfelől okot ad, hogy Torockón a vizsgált korszakban elenyésző számban volt jelen a nemesi, illetve polgári réteg, lakosai többségében ugyanis bányászok, valamint kisiparosok voltak, amely tényező voltaképpen nagyközségi mivoltáról tanúskodik. Másfelől városi rangja ellenére – szemben az általában fallal körülvett vármegyei központokkal – jóval kitettebb volt a gyakori népmozgásoknak, következésképpen népesedési viszonyainak alakulása is inkább a kisebb lakosságú települések népesedéstörténeti trendjeivel mutat hasonlóságot. Végül, de közel sem utolsósorban Torockószentgyörgyhöz való közelsége, illetve a két település egymásrataltsága szintén igazolja Torockónak a vizsgálatba való bevonását.

A Torda vármegyei unitárius falvak népesedési viszonyai az újkor hajnalán

Orbán Balázs *Torda város és környéke* című munkájában a város és a környező települések népesedési viszonyainak múltjáról, illetőleg újkori alakulásáról szólván a tordai nemesek gyűlésének késő kora újkori (1711, 1712), egyebek mellett a Torda körül egyre nagyobb számban megtelepedő román anyanyelvű lakoságnak a városba való beszivárgását megelőzni szándékozó végzéseit idézi, amelyek a következőkről számolnak be:

„[...] efelett előttünk nyilvánvalók, hogy régi szép lakóvárosok és faluk, kik ennek előtte magyar és szászoktól bírattak, az oláhok elszaporodása miatt teljességgel lakosítól annyira kipusztultanak, hogy most hírek és emlékezetek is nem hallatnék [...]”¹⁷ Majd hozzátesszik, hogy mivel „[...] az oláhság felette megszorodott közöttünk, akik mindnyájan inkább urok és hazájok szolgálatját

¹⁷ ORBÁN Balázs, *Torda város és környéke II.* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986), 75–76.

kerülő személyekből állanak, és szokott latorságokért, vérengzésekért vagy részint magok lakóhelyét nem lakhatván, e mostani boldogtalan változó idők alatt vertek fészket, itt is már a vérengzéshez hozzákezdettek, becsületes nemesembereket közülünk megvertek, sebesítettek; némelyikünket meg is ölték [...] [ezért] újabban beszélgetvén, és egyetértvén az oláhoknak városunkból való kihajtása és kiirtása iránt, közakarattól megegyezénk, hogy kiűztessenek, és lakások városunkban ne patióltassék [legyen eltúrve] [...]”¹⁸

Nem vonva kétségbe a fenti állításokat, alább vegyük szemügyre, mennyiben igazolják Orbán értesüléseit a román etnikum térfoglalásáról a Torda városát környező unitárius községek vonatkozásában a levéltári források az újkor hajnalán.

Torockó, amelyre a korabeli kútfők rendszerint *oppidum*ként, azaz városias jelleget mutató településként, máshol városkaként hivatkoznak, a vizsgált helységek közül a legnépesebb: az 1713. évi összeírás közel 150 adóköteles családfőt vesz lajstromba,¹⁹ ami azt jelenti, hogy a község össznépessége megközelíthette az 1000(!) főt. Lakosságát a középkorban többségében az idetelepített német anyanyelvű bányászok, illetve a tatárjárás után letelepedő székelyek alkották,²⁰ akik azonban az évszázadok során valamennyien elveszítették nyelvi és kulturális különállásukat, és bár esetenként családnevükből még azonosítható eredeti etnikumuk, a vizsgált korszakban már minden kétséget kizáróan magyar nemzetiségűnek vallották magukat.²¹ A 16. század folyamán a település lakossága áttért az unitárius hitre, és az olykor erőszakba torkolló, nemegyszer a fejedelmek által kezdeményezett, vagy általuk eltűrt hittérítésnek ellenállva, unitárius egyházközsége a 18. század első évtizedeiben is virágzott.²² A vizsgált korszakban más felekezet jelenlétéről a településen nincs tudomásunk, ám elképzelhető –

¹⁸ ORBÁN, *Torda város és környéke II.*, 75., 77.

¹⁹ *Investigatio...*, 148–159.

²⁰ LÉSTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek: A középkori erdélyi püspökség templomai I.* (Kolozsvár: Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, 2000), 520–521.

²¹ Erre enged következtetni többek között a hagyományos szász (német) eredetű, illetve a székelyek körében használt gyakori keresztneveknek a hiánya az összeírásban szereplő családfők névsorából.

²² Az unitárius közösség szüntelen jelenlétéről, illetve az unitárius egyháznak a község kulturális életében való központi szerepéről tanúskodik egyebek mellett a torockói eklézsiában szolgáló lelkészek rövid életútját bemutató, Kénosi és Uzoni által összeállított, egészen az 1580-as évekig visszavezetett névsor, illetve az unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvekben felsorolt, az egyházközség tagjai által adományozott, a vallási szertartásokhoz szükséges kellékek sokasága. Az előbbire ld. KÉNOSI és UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 344–346. A püspöki vizitációs jegyzékekben szereplő, az ingó vagydon között

ahogy azt a későbbiekben Torockószentgyörgy esetében megfigyelhetjük –, hogy parányi református, illetve katolikus közösségek, elsősorban a nemesi családok környezetében kialakulhattak. A felekezeti egyneműség egyúttal a lakosság etnikai viszonyait is meghatározta: az 1713. évi conscriptióban alapvetően magyar, elvétve „elmagyarosodott” (Brotár, Ekárt) családnevek szerepelnek, és mindösszesen kivételes esetekben találkozhatunk román eredetű kereszt-, illetve vezetéknevvel (Simon; Brulljai, Oláh)²³, amely többek között azt mutatja, hogy Torockó a tárgyalt korszakban nem egyszerűen magyar jellegű községnek, hanem a Torda környékén élő magyar néptömb egyik központi településének tekinthető.²⁴ A román anyanyelvű népesség elenyésző voltáról tanúskodik mindemellett az is, hogy az 1733. évi, eredetileg a görögkatolikus felekezethez tartozó hívek számarányát megbecsülni szándékozó, ám voltaképpen az erdélyi román lakosság lélekszámának felmérését célzó összeírásban Torockó nem szerepel²⁵, amely egyúttal azt is jelzi, hogy amennyiben román ajkú családok le is telepedtek a községben, nyelvi, vallási, illetve kulturális tekintetben akár néhány évtized leforgása alatt azonosulhattak a többségi társadalommal. A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása mindazonáltal igen változatos képet mutat: a bányászok, illetve a kitermelt nyersanyag megmunkálásával foglalkozó mesteremberek („műhelyes” kovács, „verős” kovács) mellett számos kisiparos (csizmadia, fazekas, kaskötő, kádár, mészáros, szabó, szűcs, takács, tímár), illetve kereskedő is működött a településen.²⁶ A legkülönbözőbb iparágak jelenléte újfent aláhúzza Torockó központi szerepét a régióban, és egyben sejteti, hogy az ott élő magyar anyanyelvű lakosság – tekintettel azokra a szigorú előírásokra, amelyek a különböző mestersegek gyakorlását szabályozták – egy rendkívül zárt közösséget alkothatott.

A vizsgált községek közül a második legnépesebb, gyakran Torockó testvértelepüléseként is számon tartott Torockószentgyörgy népesedési, egyszersmind felekezeti viszonyai ha nem is tarkább, de már jóval differenciáltabb képet mutatnak. A középkorban, Torockóhoz hasonlóan, elsősorban feltehetően német eredetű vashányászok és székelyek lakták, akik a reformáció során az unitárius felekezethez csatlakoztak. A kora újkor folyamán, illetve a vizsgált korszakban

feltüntetett, többnyire adományok útján az egyház birtokába került kellékekre és kegytárgyakra ld. MUEKvGyLt AGM PVJ 3.; 164–165.

²³ Az erdélyi családnevek eredetére ld. bővebben MURÁDIN László, *Erdélyi magyar családnevek* (Nagyvárad: Europrint, 2014); vö. N. FODOR, „Szempontok és módszerek a személynév...”, 29–52.

²⁴ *Investigatio...*, 148–159.

²⁵ Vö. TOGAN, *Româniile din Transilvania...*, 4–5.

²⁶ *Investigatio...*, 148–159.

ugyanakkor már más felekezetek is képviseltetik magukat a településen, rendszerint azzal összefüggésben, hogy a Thoroczkai család tagjai pillanatnyilag mely vallási irányzattal szimpatizálnak. Így Thoroczkai Ferenc már a kora újkor folyamán református templomot emel a településen, később pedig Thoroczkai György hívására ferences barátok érkeznek a községbe, akiknek a főúr rendháza és temploma is építettetett.²⁷ Mindezek ellenére valószínűsíthető, hogy az unitárius felekezet tagjai mindvégig többségben maradtak a református hívőkkel szemben, míg a katolikus egyházközség feltehetően az idők folyamán elsorvadt.²⁸ A községben már az 1583. évben esperesi vizitációt tartanak, amely során összeírják a település határában lévő, az unitárius eklézsiához tartozó földeket. Torockószentgyörgyre vonatkozóan egy püspöki vizitációból rendelkezünk adatokkal, amelyre 1684. november 6-án került sor. A végzések elsősorban az egyházközség mindennapi életére vonatkozóan szolgálnak adatfoslányokkal, népesedéstörténeti szempontból így jelentőségük kevésbé hangsúlyos, ugyanakkor arra lehetőséget ad, hogy az unitárius lakosság tagjait azonosítsuk.²⁹ Ami a település népesedési viszonyait illeti, az 1713. évi conscriptio 81 adóköteles családfőt sorol fel, akik családneveik alapján kivétel nélkül mind magyar anyanyelvűnek tekinthetők. A magyar népelem kizárólagosságát támasztja alá mindemellett az is, hogy Torockóhoz hasonlóan Torockószentgyörgy sem szerepel az 1733. évi felekezeti összeírásban.³⁰ Ugyanakkor szemben testvértelepülésével, ahol elsősorban a bányász, illetve kisiparos réteg tette ki a lakosság számottevő hányadát, addig Torockószentgyörgy esetében a valószínűsíthetően a Thoroczkai család udvartartásához tartozó szolgáló személyzet (csűrbíró, darabont, lovaslegény, szakács, tisztartó) összlakosságához viszonyított számaránya volt jelentős.³¹

A Jára vize melletti síkságon fekvő Alsójárán már a középkorban sűrűn lakott településnek számított: az 1332-es pápai tizedjegyzék tanúsága szerint plébánosa 40 dénárral tartozott. Léstyán szerint lakossága a 16. században először a református felekezethez csatlakozik, és csak később tér át az unitárius hitre.³² Kénosi

²⁷ KÉNOSI és UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 347.; LÉSTYÁN, *Megszentelt kövek I.*, 521–522.

²⁸ Erre enged következtetni egyebek mellett Kénosi és Uzoni azon beszámolója, miszerint a 18. század utolsó harmadában már kizárólag csak a nemesi udvarházak környezetében találunk katolikus híveket. Ld. KÉNOSI és UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 347.

²⁹ MUEKvGyLt BG PVJ, 13–15.

³⁰ vö. TOGAN, *Româniî din Transilvania...*, 4–5.

³¹ *Investigatio...*, 141–148.

³² LÉSTYÁN, *Megszentelt kövek I.*, 480–481.

és Uzoni ezzel szemben azt állítja, hogy a település lakói már 1564-ben az antitrinitárius hitelveket és eszmeiséget vallották, ami egyúttal azt is jelenti, hogy Kolozsvár, illetve Torda után harmadikként Alsójárán létesült unitárius egyházközség.³³ Az erdélyi konfesszionalizálódás kezdeti időszakával foglalkozó legújabb kutatások eredményeit figyelembe véve magam úgy vélem, hogy Kénosi és Uzoni gyaníthatóan téves információkra alapozta elbeszélését, legkevesebb az unitárius egyházközség megalakulásának időpontját illetően, tekintettel a felekezetek intézményesülésének, illetve dogmatikai útkeresésének elhúzódó voltára, ugyanakkor az sem igazolható, hogy a lakosság eleinte a kálvinista irányzattal azonosult volna.³⁴ Mindenesetre annyi biztos, hogy a 18. században unitárius és református anyaegyház is működik a településen.³⁵ Püspöki vizitációra négy alkalommal (1684, 1692, 1719, 1725) került sor a vizsgált korszakban.³⁶ Ezek közül egyedül az 1692. évi egyházlátogatási jegyzék szolgál közvetlen népesedéstörténeti jellegű adatokkal, elsősorban a község etnikai viszonyaira vonatkozóan. Az egyházközség javainak számbavételekor a vizitátorok egyúttal az eklézsiához tartozó földeket is összeírták, illetve igyekeztek azokat lokalizálni, amely utóbbinak legkézenfekvőbb módja a szomszédos telkek birtokosainak (*vicinus*) feltüntetése volt. Így szerzünk tudomást arról, hogy a település határában földet birtokol többek között Balj Nikola, Benedek György, Keresztúri Mihály, illetve Paske Nikola.³⁷ A Szabó T. Attila kézírathagyatékában található cédulagyűjtemény Alsójárára vonatkozó adatai szintén a román anyanyelvű népesség korai jelenlétét igazolják a községben. A cédulagyűjteményben Alsójárára vonatkozóan egy 17. század végi, a Rhedei család levéltárából származó, valószínűsíthetően egy földesúri összeírás alkalmával készült névsort találunk, amely a következő neveket tartalmazza: Rác Márton, fiai: Ferenc (15) és Márton (12); Hari János, fiai: Illyés (1) és János (1); Szimjuván Péter, fiai: Mihaila (14) és Juvan (3); özv. Rác Ádámné, fiai: Mihály (10) és Mózes (8). Azon túl, hogy az összeírást végző személyek nem csupán a családfők, hanem egyúttal a gyermekek nevét, illetve utóbbiak életkorát is feljegyezték, a jobbágyok foglalkozására, valamint állapotára vonatkozó adatokat is közöltek. Eszerint Rác Márton, illetve Hari János faze-

³³ KÉNOSI ÉS UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 352–353.

³⁴ Az erdélyi reformáció kezdeteire, illetve az egyes felekezetek intézményrendszerének kiépülésére ld. újabban BALÁZS Mihály, „Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században”, *Partium* 27., 1. sz. (2018): 106–125.; KOVÁCS Sándor, „Az unitárius reformáció nyomában”, *Korunk* 28., 9. sz. (2017): 18–26.

³⁵ MUEKvGyLt AGM PVJ, 150.; 160–161.; vö. LÉSTYÁN, *Megszentelt kövek I.*, 480–481.

³⁶ MUEKvGyLt BG PVJ, 11–12.; MUEKvGyLt AGM PVJ, 1–2.; 150.; 160–161.

³⁷ MUEKvGyLt AGM PVJ, 1–2.

kasként, míg Szimjován Péter molnárként tevékenykedett. Az özvegy ugyanakkor egyik fiával – gyaníthatóan a súlyos terhet jelentő földesúri adók elől – megszökött (*fugitivus*), és az Aranyosszékben található Bágyonban telepedett le.³⁸ Míg a vizitációs jegyzékben található elszórt adatfoszlányok, illetve a földesúri összeírás alkalmával feljegyzett családnevek mindösszesen a község lakosságának egy meghatározott szegmenséről tudósítanak, addig az állami összeírás már egy teljesebb képet ad a népesedési viszonyokra vonatkozóan. Az 1713. évi census harminchét adózó háztartást vesz lajstromba, és – az előbbieket fényében nem meglepő módon – az adózó családfők névsorában jócskán találunk román eredetű családneveket (Alb, Bánkucs, Gurza, Paduván), illetve emellett felbukkan a román anyanyelvű népesség körében közkedvelt keresztnevek (Juon, Todor) is. Az adóköteles népesség foglalkozás szerinti megoszlására vonatkozóan ugyanakkor már kevesebb adat áll rendelkezésünkre, erre utaló információ ugyanis mindösszesen néhány családfő esetében kerül feltüntetésre, akik – érdekes módon – mind a fazekas mesterséget űzik.³⁹ A névelemzési módszeren túl az 1733. évi felekezeti összeírás szintén a román anyanyelvű népesség jelenlétéről tanúskodik. Eszerint tizennyolc görögkatolikus család élt a településen, ami egyúttal azt jelenti, hogy a román nemzetiségű lakosok száma az összeírás időpontjában megközelíthette a nyolcvan főt.⁴⁰ Amennyiben ezt a számot összevetjük a két évtizeddel korábbi census adataival, számolva a két időpont között valószínűsíthető természetes szaporulat által generált népességtöbblettel, a magyar és a román etnikum aránya a vizsgált korszak végén közel azonos lehetett. Arról mindazonáltal nem szólnak a kútfők, hogy a görögkatolikus egyházközség a püspök által készített összeírás időpontjában vajon rendelkezett-e külön templommal, avagy egy ideiglenes imaházban folytak a vallási szertartások.

A Torda városától mindössze néhány kilométerre található, Aranyosszék és Torda vármegye határán fekvő Szind népesedési és felekezeti viszonyai is igen változatos képet mutatnak a vizsgált korszakban. Középkori temploma feltehetően a 13. században épült, 1332-ben plébánosa 25 dénárt fizet. Léstyán ugyanakkor említést tesz egy korábban épült templomról is, amely azonban valószínűsíthetően a tatárjárás alkalmával a tűz martalékává vált. Lakossága a 16. század második felében áttért az unitárius vallásra, majd unitárius egyházközséget alapított, amely a kora újkor folyamán egyedüli felekezetként van jelen a településen. Míg Léstyán szerint az unitáriusok a középkori templomot vették birtokba,

³⁸ EME K, SZTA kh II/9, 5–6.

³⁹ *Investigatio...*, 50–53.

⁴⁰ TOGAN, *Români din Transilvania...*, 4.

addig Kénosi és Uzoni arról tudósít, hogy az unitárius hívek a birtokostól kapott telken külön emeltek templomot.⁴¹ Léstyán emellett megemlékezik még egy másik, vélhetően a 15. században épült, gótikus stílusjegyeket viselő egyházi épületről is, amely korábban vagy udvari templom lehetett, vagy – ami kevésbé valószínű – a középkorban két egyházközség működött a településen.⁴² Szind esetében négy püspöki vizitációról (1684, 1692, 1711, 1725)⁴³ számolnak be a források, amelyek közül az 1692. évi egyházlátogatási jegyzék szolgál közvetlen adatokkal a népesedési viszonyokra vonatkozóan. Az 1692. évi püspöki vizitáció alkalmával ugyanis egyebek mellett az egyházfenntartók, azaz az unitárius családfők létszámát is feljegyezték, akik az összeírók értesülései szerint hozzávetőlegesen (*circiter*) húsz főt tettek ki.⁴⁴ Az 1713. évi census voltaképpen alátámasztja a vizitációs jegyzék értesüléseit a község összlakosságának számára vonatkozóan, ugyanis az összeírás alkalmával tizenhét adózó családfőt vesznek lajstromba a településen, akik között csupán elvétve találunk valószínűsíthetően román anyanyelvű (Rácz Márkuly, Oláh Márton) adóköteles személyt.⁴⁵ Ezzel szemben az 1733. évi felekezeti összeírás már huszonöt görögkatolikus családot tüntet fel, amely alapján joggal feltételezhetjük, hogy a lakosság túlnyomó többsége a vizsgált korszak végén már román anyanyelvű lehetett.⁴⁶ Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy vajon a két összeírás között gyarapodott ennyivel a román anyanyelvű lakosság száma, avagy már korábban nagyobb számban jelen lehettek a településen. Meglátásom szerint az előbbi lehetőség állhat közelebb a történeti valósághoz, és tekintettel az összlakosság számának ilyenén növekedésére, feltételezhetően egy nagyobb volumenű vagy több kisebb, akár évtizedeken át folyó földesúri betelepítés révén kerülhetett a román etnikum többségbe a településen.

A Torda városától északnyugatra fekvő Tordatúron, illetve a vele szomszédos Komjászegen számolhatunk még unitárius lakossággal a 18. század első harmadában. Léstyán adatai szerint mindkét község lakossága már korán, valószínűsíthetően a 16. század utolsó évtizedeiben elhagyta a katolikus vallást, míg azonban Tordatúron az unitárius egyházközség mellett református közösség is alakult, addig Komjászegen az unitarizmus vált egyeduralgoddá.⁴⁷ Kénosi és

⁴¹ KÉNOSI és UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 353.; LÉSTYÁN, *Megszentelt kövek I.*, 513.

⁴² LÉSTYÁN, *Megszentelt kövek I.*, 513.

⁴³ MUEKvGyLt BG PVJ, 32–33.; MUEKvGyLt AGM PVJ, 21.; 133.; 164.

⁴⁴ MUEKvGyLt AGM PVJ, 21.

⁴⁵ *Investigatio...*, 125–126.

⁴⁶ TOGAN, *Româniî din Transilvania...*, 4.

⁴⁷ LÉSTYÁN, *Megszentelt kövek I.*, 519–520.; 524.

Uzoni a vizsgált települések kapcsán egyebek mellett arról ír, hogy az ott élő unitárius hívek a kora újkor folyamán egyházi épületeket emelnek maguknak, ugyanakkor Lestyán ennek ellentmondva, legalábbis Tordatúr esetében, azt valószínűsíti, hogy az unitárius lakosság a középkori templomot vette birtokba. Erre enged következtetni sok más egyéb mellett az is, hogy a református hívek 1727-ben külön templomot építenek a településen, és egyúttal önálló egyházközséget is alapítanak. Komjátszeg vonatkozásában ugyanakkor nem zárható ki, hogy az unitárius lakosság építi meg saját templomát.⁴⁸ A vizsgált korszakban, illetve azt megelőzően is, ahogy fentebb már utaltam rá, Komjátszegen csupán leányegyházközség (filia) működik, amely a tordatúri anyaegyházközségnek volt alárendelve. Ennélfogva a püspöki egyházlátogatás során készített jegyzékek is együtt kezelik a két települést, azonban a vizitációt lebonyolító egyházi emberek szűkszavúsága folytán a népesedési viszonyokra vonatkozatható adatokkal nem szolgálnak.⁴⁹ Jóval beszédesebb az 1713. évi conscriptio, amely mind Túron, mind Komjátszegen tizenhét-tizenhét adózó családfőt tüntet fel, akiknek döntő többsége egyúttal román eredetű személynévvel rendelkezik. Tordatúr adóköteles családfői között szerepel egyebek mellett Borza Szimion, Kriszte Juon, Kővárán Toma, Marosán Todor, Moldován Vaszilie, Oltyán Radulj és Szilágyi Vaszilj, míg Komjátszegen adóval tartozik többek között Abrudán Todor, Komán Demetru, Oltyán Dán, Rafaila Kukulj, illetve Vanja Petru.⁵⁰ Az 1733. évi felekezeti összeírás szintén a román anyanyelvű lakosság nagy arányú jelenlétéről tanúskodik: míg Tordatúron harminckét görögkatolikus, illetve görögkeleti családot vesz lajstromba, addig Komjátszeg esetében harminchárom görögkatolikus familiáról tesz említést.⁵¹ Újfennt felmerül a kérdés, hogy vajon mivel magyarázható a két község lakosságának ilyen nagy arányú gyarapodása a két összeírás között, illetve hogy a népességtöbblet a természetes szaporulat, esetleg földesúri telepítés vagy spontán megtelepedés eredménye. Meglátásom szerint hasonlóan Szindhez, ezúttal is valószínűsíthetően a földesurak által kezdeményezett, szervezett, feltehetőleg több szakaszban megvalósuló betelepítés állhat a népességgyarapodás hátterében, amely egyúttal a községek etnikai viszonyait átformálva, a román etnikum térnyerését eredményezte.

⁴⁸ KÉNOSI és UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 353.; LÉSTYÁN, *Megszentelt kövek I.*, 519–520.; 524.

⁴⁹ MUEKvGyLt BG PVJ, 33–34.; MUEKvGyLt AGM PVJ, 17.

⁵⁰ *Investigatio...*, 92–95.

⁵¹ TOGAN, *Români din Transilvania ...*, 4.

Áttekintve a görcső alá vett települések népesedési és felekezeti viszonyaira vonatkozó levéltári forrásokat, az eddigieknél már egy jóval árnyaltabb képet kaphatunk a korszak népesedéstörténeti folyamatairól az adott régió vonatkozásában. Mindenekelőtt az Orbán Balázs által idézett végzések történeti hitelességével kapcsolatban érdemes megállapítani, hogy habár a román anyanyelvű népesség megtelepedését a Torda városát környező településeken a források részben igazolják, mégis szükséges hangsúlyozni, hogy maguk a népesedéstörténeti folyamatok annál jóval komplexebb képet mutatnak, mintsem hogy egy általános leírás alapján értékeljük a korszak különböző népmozgásait. A népesedési viszonyokat alakító folyamatok mélyebb megértéséhez, megismeréséhez, illetve történeti rekonstrukciójához ugyanis kizárólag a levéltári források alapos vizsgálata, illetve a különböző kútfők szigorú forráskritikai elemzése adhat biztos támpontokat. Fentebb magam is erre tettem kísérletet a Torda vármegyei unitárius lakosságú falvak vonatkozásában. Jóllehet igyekeztem arra irányult, hogy minél szélesebb forrásbázisra alapozva mutassam be a vizsgált települések népesedési és az ezzel szorosan összefüggő felekezeti viszonyait, számos kérdésre így sem sikerült minden szempontból kielégítő választ adnom. A megfigyeléseimet a települések népesedési viszonyaira vonatkozóan az alábbi pontokban igyekeztem összegezni.

1. A román anyanyelvű népesség jelenléte Torockó, illetve Torockószentgyörgy kivételével a vizsgált községek mindegyikében kimutatható, sőt, valószínűsíthetően Torockón is számolhatunk a román etnikum megtelepedésével, azonban elenyésző számuk, illetve a magyar anyanyelvű lakosság zárt közösségi rendszere viszonylagos gyors beolvadásukat eredményezhette.

2. Ott, ahol a román etnikum már korábban megtelepedett, a vizsgált korszakban a román anyanyelvű népesség rohamos gyarapodását figyelhetjük meg, aminek a háttérben gyaníthatóan a földesurak által kezdeményezett magántelepítések állhatnak, amellyel a birtokosok elsősorban a kieső munkaerőt igyekeztek pótolni. Emellett ugyanakkor a román etnikum körében megfigyelhető magas születésszám is szerepet játszott az etnikai arányok fokozatos elmozdulásában.

3. A földrajzi fekvés, illetve már a korszakban jelentős népességfelszívó erővel rendelkező, kereskedelmi, kormányzati és gazdasági szempontból központi szerepet betöltő, nagyvárosi jelleget mutató vármegyei székhelyektől való távolság nagymértékben befolyásolta az adott község népesedési viszonyainak alakulását, egyes települések esetében elősegítve, míg más községek vonatkozásában meggátolva a vándorló néptömegek megtelepedését. Míg a völgyekben megbúvó települések (Torockó, Torockószentgyörgy) kevésbé voltak kitettek a népmozgá-

sok által generált lakossággyarapodásnak, illetve az etnikai viszonyokban megfigyelhető arányeltolódás sem tetten érhető esetükben, addig a sík területen fekvő (Alsójára), illetve a Torda közvetlen vonzaskörzetében található települések (Komjátszeg, Szind, Tordatúr) vonatkozásában a román anyanyelvű népesség számarányának jelentős növekedésével számolhatunk.

4. A szüntelen mozgásban lévő népesség létbizonytalansága mindazonáltal a letelepedés után sem szűnt meg minden esetben. Az állami, illetve földesúri adók megfizetése alól való kibújás, amelynek egyik legkézenfekvőbb módja a lakhely folytonos változtatása volt, így részben magyarázhatja a vizsgált községek lakosságszámának fluktuálását.

5. Az etnikai viszonyok átalakulásával egyidejűleg az adott községben működő felekezetek száma is megnőtt, ami egyúttal azt is jelezte, hogy az újonnan érkező népesség megtelepedése végleges fázisába ért.

A forrásokban szereplő adatok, illetve az ezekből részben rekonstruálható népesedéstörténeti folyamatok a tárgyalt korszak vonatkozásában tehát egy nagy volumenű népességmozgásról számolnak be, amely a vizsgált községek többségében a román anyanyelvű lakosság nagyarányú, az adott település etnikai képét gyökeresen átformáló megtelepedésével járt együtt. E trend azonban közel sem mondható általánosnak, sem a korszak, sem a tágabb régió vonatkozásában, ugyanis a különböző népességmozgások, legyen az szervezett vagy akár spontán megtelepedés, mind eltérő módon hatottak az adott község lakosságára, illetve alakították a népesedési viszonyokat. Alap kutatások hiányában mindazonáltal még arra sem adott a lehetőség a szakemberek számára, hogy a korszakra jellemző népesedési folyamatokat egymástól megkülönböztetve, regionális szinten kezeljék. Ily módon a köztudatban továbbra is az a mára már részben meghaladott tézis él tovább, amely az erdélyi román anyanyelvű népesség számarányának rohamos gyarapodását, illetve abszolút többségbe kerülését Erdélyben mindösszesen a 18. század második felére datálja, és amelynek legfőbb okaként a román vajdaságokból való nagyarányú beköltözést jelöli meg. Az újabb kutatások ugyanakkor a fenti tétel egyes pontjait megkérdőjelezve az etnikai viszonyok fokozatos elmozdulását a belső népességmozgások eredményének tekintik, illetve egyúttal valószínűsítik, hogy a román anyanyelvű népesség nagyarányú megtelepedése Erdélyben jóval korábbra datálható.⁵² Habár a fenti adatok nem minden tekintetben támasztják alá, magam is az utóbbi elképzelést tartom valószínűbb-

⁵² Az újkori erdélyi vándormozgalmak dinamikájára, illetve irányára, valamint a kérdéskörrel alkotott korábbi elképzelések egyes pontjainak cáfolatára a teljesség igénye nélkül legújabbban ld. MISKOLCZY Ambrus, „A 18. századi erdélyi népességszámok értelmezé-

nek, mindazonáltal amíg nem valósulnak meg a kérdéskörrel kapcsolatos mikrokatatások, nincs lehetőségünk arra, hogy a korszak népesedéstörténeti folyamatairól átfogó képet alkossunk.

A székelyudvarhelyi unitárius templom, Pákei Lajos építész egyik kiváló alkotása

Pákei Lajos (1853–1921) és az általa tervezett templomok

A századfordulós Kolozsvár nagy tehetségű építésze, Pákei Lajos 1921. március 22-én hunyt el tüdőgyulladásban, s két nap múlva az általa tervezett kolozsvári unitárius gimnázium előcsarnokából kísérték utolsó útjára. Halálának századik évfordulóján egyik fontos munkája, a székelyudvarhelyi unitárius templom nemrégiben előkerült tervrajzainak ismertetésével és az épület bemutatásával emlékezünk a kincses város e kiváló szülöttére.

Pákei Lajos 1853. március 1-jén Kolozsváron jött világra egy unitárius vallású polgárcsalád negyedik gyermekeként, apja id. Pákei Lajos (1808–1864), anyja Székely Terézia (1816–1892) volt. Apai ágon az ősei a háromszéki Páké településről, a székely kisnemesi Tamás családból származtak. E család első tanult tagja, Tamás János (1682–1748) 1714 körül telepedett le Kolozsváron, majd családnevét a származására utaló Pákeira változtatta meg. Pákei János leszármazottai jelentős tisztségeket töltöttek be a városi adminisztrációban és az unitárius gyülekezetben, közülük a dédunoka személyét emeljük ki: Pákei Lajos (1808–1864) főkormányzéki jegyző, majd titkár, a kolozsvári unitárius eklézsia gondnoka, pénztárnoka és jegyzője, valamint az unitárius kollégium felügyelő gondnoka volt.² Mindezek mellett a művészetek és a rajzolás is érdekelt, írásban és vázlatokban örökítette meg 1830-ban tett ausztriai körutazását.

Fia, ifjabb Pákei Lajos (1853–1921) örökölte apja művészi hajlamát és rajzkészségét, amelyek már kisiskoláskorában megmutatkoztak, s végül az építészeti pályára vezették. A kolozsvári unitárius kollégiumban elvégzett tanulmányai

¹ Dr. BORDÁS Beáta (Sepsiszentgyörgy, 1986) művészettörténész. Tanulmányait Kolozsváron végezte a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, ahol 2013-ban szerezte meg a történelemtudományok doktora fokozatot. 2016-tól muzeológus a Kolozsvári Művészeti Múzeumban. Kutatási területei: historizmus kori erdélyi építészet, 19–20. századi erdélyi képzőművészet. Elérhetősége: bordas.bea13@gmail.com.

² Pákei Lajos építész és őseit részletesen bemutatja: GAAL György, „Pákei Lajos és felmenői művelődéstörténetünkben”, *Keresztény Magvető* 119., 2. sz. (2013): 147–178.

után 1872-ben a budapesti József Műegyetemre iratkozott be, ahol egy évig mérnöki képzésben részesült, majd 1873–1876 között a müncheni Politechnikumban, 1876-tól 1880-ig pedig a bécsi Képzőművészeti Akadémián tanult. Bécsi mestere, a klasszikus görög és a reneszánsz építészet „felújító” Theophil Hansen (1813–1891) építész a bécsi parlament tervezési munkálataiba is bevonta az erdélyi diákját. Pákeira feltehetően nagy jövő várt volna, ha a császárvárosban marad, azonban családja nyomására 1880-ban hazatért Kolozsvárra, s elvállalta a város főmérnöki állását. Két év múlva feleségül vette Fangh Antóniát (1863–1927), akitől három gyermeke született. 1884-ben felmondott az állásából, amely jórészt csak kisebb műszaki feladatok megoldását tette lehetővé, s a későbbiekben az iparoktatás megszervezésére és műépítési feladataira összpontosított. Az 1880-as években, amikor az első épületeket megtervezte Kolozsváron, ő volt az egyetlen helyi szakember, aki rangos külföldi tanintézményekben szerzett szakszerű mérnöki és műépítési képzettséget, amelyet szülővárosában és Erdély távolabbi vidékein kamatoztatott. Megrendelése az 1890-es évek elején kezdtek megszorodni (a bölöni unitárius templom, a kolozsvári New York szálló és a sétatéri épületegyüttes, magánházak, villák), s élete során több mint száz remek épületet tervezett – a 19. század utolsó s a 20. század első negyedéből őt tarthatjuk a legfontosabb kolozsvári magyar építésznek.

Életművének három fontos vetületét különíthetjük el, hiszen a műépítési tevékenység mellett Pákei az iparoktatás illetve a műemlékvédelem terén is maradandót alkotott. Az iparostanoncok oktatásának kérdése már korábban is foglalkoztatta, de csak 1884-ben sikerült felállítani Kolozsváron az állandó székhely nélkül működő, gyakorlati képzést biztosító Építő-, Fa- és Fémipari Tanműhelyeket, amelynek tanára lett. Az 1884–1887 között működő, elméleti tárgyakat és műszaki rajzot oktató szakipar-rajziskolában is tanított. 1887-ben e két intézményt összevonták az újonnan alapított Iparmúzeummal, s Pákeit megválasztották e hármas intézmény szakigazgatójának. 1896-ban megtervezte az ipariskola és -múzeum Malom utcai székházát (1898-ban adták át), majd 1902–1904 között szintén az ő tervei alapján épült fel az iparmúzeum különálló épülete.³ Műemlékvédelmi szempontból kiemelkedően fontosnak számít, hogy több régi

³ A kolozsvári ipariskola és iparmúzeum épületeiről lásd: SZÉKELY Miklós, „Pákei Lajos kolozsvári iparmúzeumi és ipariskolai palotái 1882–1904 között”, *Ars Hungarica* 41., 1. sz. (2015): 29–47.; Uő, *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum (1887–1918)*, Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 4. (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2017).

kolozsvári városkapu és lebontott reneszánsz kori polgárház emlékét (vagy valószínűleg részleteit) őrizte meg az utókornak. Többnyire az 1890-es években, de még az I. világháború viszontagságos éveit is forrásértékű felmérési rajzokat készített Kolozsvár régi épületeiről, s ezekből egy olyan kiadványt tervezett, amely a 14. századtól a 19. század közepéig mutatta volna be a város építészeti emlékeit. Ezt végül nem sikerült befejeznie, de rajzai jórészt fennmaradtak.⁴ Számos reneszánsz ajtó- és ablakkeretet mentett meg a pusztulástól, beépítve azokat saját, Majális utcai lakóházába, amely egyébként a korabeli társasági és művészeti élet egyik központja volt.

Pákei legjelentősebb megvalósításai természetesen az általa tervezett épületek, síremlékek és szobrászati alkotások voltak. Középületei, magánházai, szobortalapzatai révén szülővárosa arculatát teljesen megváltoztatta, s Erdély különböző pontjain számos építészeti műfajban alkotott maradandót.⁵ Tekintve az emlékek magas számát és az építészeti program jelentőségét, elmondhatjuk, hogy munkásságának egyik legfontosabb területe a templomépítészet volt, ugyanis rá hárult az a feladat, hogy megtalálja az újonnan épült erdélyi unitárius templomok ideális alaprajzi elrendezését és stílusát. Egy 1914-ben tartott felolvasása szerint az unitárius templomok számára Pákei a centrális alaprajzi rendszert tartotta a legmegfelelőbbnek, s jórészt ehhez igazodott az általa tervezett szakrális épületek esetében, törekedve a tiszta, harmonikus formák és lehetőleg centrális alaprajzi szerkezet használatára, a belső tér liturgiának megfelelő kialakítására és a monumentalitásra. Az általa tervezett templomok időrendi áttekintésével felvázolhatjuk az e területen hozott újításait, amelyek a teljesen centrális elrendezésű épületekben csúcsondottak ki.

Összesen nyolc olyan templomot ismerünk, amelyet a Pákei tervei alapján építettek fel, három esetben a szerzősége kérdéses, továbbá hét templomhoz készített kivitelezetlenül maradt tervrajzokat. Mindezek közül csupán a dicsőszentmártoni épült a római katolikus felekezet számára, a többi templomot Pákei a saját felekezete, az unitárius egyház részére tervezte. Már az első templomtervén – amely 1891-ben készült a bölöni unitárius templomhoz – megpróbálta ötvözni a protestáns liturgiának megfelelőbb centrális alaprajzot a sok évszázados múltra visszatekintő hosszanti (jelen esetben latinkereszt-formájú) elrendezés-

⁴ E témáról lásd például: BALOGH Jolán, *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*, Erdélyi Tudományos Füzetek 186. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944).

⁵ A különböző közgyűjteményekbe szétszóródott tervhagyatékának repertóriumát közli: Gy. DÁVID Gyula, *Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019).

sel, s egy nyolcszögéből kiszerveztett, hangsúlyos központi tér köré rajzolta meg az épületszárnyakat. 1892-ben elkészítette e templom végleges, kissé átdolgozott tervrajzait, s az általa tervezett első és egyben legismertebb, monumentális méretű templom 1893–1895 között fel is épült, megnyitva az új típusú unitárius templomok sorát.⁶ Néhány év múlva a dicsőszentmártoni római katolikus plébániatemplomot (építés: 1898–1899), majd 1902-ben a székelyudvarhelyi unitárius templomot tervezte meg. A következő években a kolozsvári belvárosi unitárius templom új tornya (terv: 1902), valamint a tordai unitárius templom felújítása és belső átalakítása (1903) készült el Pákei tervei alapján. E kisebb munkálatok után 1904-ben egy nagyszabású tervet készített a firtosmartonosi unitárius templomhoz (felépült 1905–1906-ban), amelynek szabályos nyolcszögéből kiszerveztett alaprajza már nagyon közel áll a tisztán centrális alaprajzhoz, viszont a központi térhez két portikusz és két köralaprajzú lépcsőtorony is kapcsolódik. Néhány évvel később, 1910-ben, majd 1911-ben tervezte meg az 1912-re felépített magyarsárosi unitárius templomot, amely tisztán centrális alaprajzú, de a főbejárat előtt egy kis előreugró portikusz áll. Szintén 1911-ben rajzolta meg a kis méretű, eklektikus homlokzatú fogarasi unitárius imaházat és papi lakást, amely a következő évben el is készült.

Az 1909–1910-ben épült bordosi unitárius templomot Pákei önéletrajzában a tervezetben maradt munkák közé sorolta, s mivel az épület tervrajzai nem őrződtek meg, és a templombelső kialakítása nem jellemző az építészre, az ő szerzőségét nagyon kérdésesnek találjuk. A Fekete Benjámint építési vállalkozó által 1911–1912-ben felépített lókodi unitárius templom tervezését Pákei nem említette az önéletrajzában, viszont az épület főhomlokzatának szerkezete és a berendezés néhány eleme (a karzatmellvéd rácsa és a szószék hangvetője) feltűnően hasonlítanak a kolozsvári építész által 1902-ben tervezett székelyudvarhelyi unitárius templom megoldásaira. Így még egyelőre tisztázatlan, hogy a lókodi templomot is Pákei tervezte, vagy az udvarhelyi templomot öt évvel korábban felépítő Fekete vállalkozó volt egyben a tervező is, átvéve Pákei néhány jellegzetes megoldását. Egy fennmaradt tervrajz szerint Pákei 1906-ban megtervezte a kövendi unitárius templom nagyarányú kibővítését, amely végül nem valósult meg, de 1912–1913-ban a kolozsvári építész tervei alapján restaurálták az épületet, és stíluskritikai alapon valószínű, hogy a szószékre vezető feljáró és a hajó két végében

⁶ A bölöni unitárius templomvár történetét részletesen feldolgozza: FEHÉR János, *A bölöni unitárius templomvár*, Erdővidéki Történelmi Adatok 2/1. (Barót–Bölön: Dobó-Valál Egyesület – Bölöni Unitárius Egyházközség, 2015).

elhelyezett karzatok új mellvédjeit is ő rajzolta meg (bár ezekről nem ismerünk részletterveket).

Az építész önéletrajzában több olyan unitárius templom tervét említette, amelyek végül nem épültek meg. Ezek közül az alsójárai, a vadadi és a küküllőszárdi templomok tervrajzait nem ismerjük. 1904 körül Mészköre egy kis méretű, favázás szerkezetű templomot tervezett, amely nem valósult meg. A kisadorjáni templom 1910-es tervrajzán a kövendikehez hasonló módon a hosszanti és a centrális térszervezést ötvözte az építész, a középtornyos főhomlokzaton, illetve az oldalhomlokzaton pedig a székelyudvarhelyi unitárius templom néhány formai megoldása (portikus, fölötté körablak, félköríves ikerablak az oldalhomlokzaton stb.) köszön vissza. Pákei kivitelezetlen tervei közül a legjelentősebb a dévai Várhegy oldalába elképzelt monumentális Dávid Ferenc-émléktemplom terveze, amelyet 1913-ban fejezett be. Az építész egy majdnem 20 m átmérőjű körbe írt hatszögből szerkesztette ki a centrális alaprajzot: a hatszög csúcsaiba egy-egy kör alaprajzú tornyocskát rajzolt, a délkeleti és az északnyugati oldalt pedig egy-egy sokszögzáródású, apszisszerű bővítménnyel helyettesítette, ezekben alakítva ki a fő- illetve a hátsó bejáratot. A magasított kupolájú templom Pákei meghatározása szerint „átmeneti román” stílusú lett volna, de a külseje inkább eklektikus hatást nyújtott a hat kis tornyot lezáró alacsony hagymakupolák keleties jellege miatt. Az építész által tervezett templomok sorában a legkésőbbi a brassói unitárius templom és papi lak együttese (1917), amely a háborús viszonyok miatt már nem valósulhatott meg. A templom főhomlokzatának néhány részlete (a bejárat fölötti timpanonos oromzat és a templom központi tere fölé magasodó, zömök torony formái) feltűnő hasonlóságot mutat a magyarsárosi templomhoz 1910-ben készített második, kivitelezetlen tervváltozattal.

A székelyudvarhelyi unitárius templom építéstörténete

A székelyudvarhelyi unitárius templom 20. század elején történt felépítését egy több évtizeden átívelő gyülekezetszerveződési időszak előzte meg. Annak ellenére, hogy az unitárius vallás legnagyobb arányban leginkább az egykori Udvarhely vármegye területén terjedt el az évszázadok során, a régió központjában, Székelyudvarhelyen csak 1872-ben sikerült megszervezni egy kis lélekszámú, mintegy 80–90 tagú egyházközséget, a kénosi eklézsia társegyházaként. Az udvarhelyi unitáriusoknak nem lévén temploma vagy imaháza, eleinte különböző magánházaknál gyűltek össze a Kénosról beszolgáló lelkész imájára. 1888-ban az összegyűlt adományokból egy házas telket sikerült vásárolniuk a Bethlen utcában 4000 koronáért, a ház egyik szobáját imaházzá alakították át, s néhány évig

ott tartották az istentiszteleteket.⁷ Idővel a gyülekezet megnövekedett és szükség-szerűnek tartotta egy díszes templom építését, ezért 1891-ben eldöntötték, hogy eladják a meglévő telket és helyette egy építkezésre alkalmasabbat vásárolnak, emellett pedig egy templomot is terveztek. A költségvetés szerint az új telek megvétele, a templom építése és felszerelése együtt 15 000 forintba (30 000 koronába) került volna, de mivel a gyülekezetnek nem volt ekkora vagyona, országos gyűjtésre felszólító íveket bocsátottak ki Ferencz József püspök és id. Daniel Gábor főgondnok aláírásával.⁸ Egy korabeli beszámolóból tudjuk, hogy az udvarhelyi templom tervét és építési költségvetését felterjesztették Kolozsvárra az Egyházi Képviselő Tanácshoz (EKT), amely szakértőket kért fel a véleményezésére,⁹ de sem a terveket, sem a bírálatot nem ismerjük.

Az 1891-ben indított gyűjtés öt év alatt csak 7200 koronányi összeget eredményezett.¹⁰ Ez nem volt elegendő a templomépítésre, ennek ellenére 1896-ban a gyülekezet mégis eladta azt a telket, amelyen az imaház állt, hogy egy nagyobb telket vásároljon, így az istentiszteleteket néhány évig a vármegyeháza egyik termében tartották. További hosszú évek teltek el, mire a különböző adományokból és hagyatékokból összegyűlt az az összeg, amelyből az egyházközség 1901-ben meg tudta szerezni a templomépítésre alkalmas telket a Bethlen utca 47. szám alatt. Az ún. Vánky-féle házastelket 28 000 koronáért vásárolták meg, továbbá a telek hátsó részét 2000 korona ráfizetéssel elcserélték Kovács Dénes szomszédos telkének egy részével.¹¹ Így alakult ki az a trapéz alakú, az utca vonalán 44,30 méter széles telek, amelynek bal sarkában állt a később lelkési lakássá átalakított ház, s ettől jobbra, a telekhatártól bennebb ugratva, néhány év múlva felépült a templom (*1. kép*). A megvásárolt telekre 1901-ben Diószeghy Samu, az Udvarhely vármegyei magyar királyi államépítészeti hivatal vezetője ingyen készített egy kisebb templomtervet. Ezt felküldték jóváhagyásra az Egyházi Képviselő Ta-

⁷ VÁRI Albert és BÖLÖNI Vilmos, *A székelyudvarhelyi unitárius egyházközség története*, kézirat, 1910 (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára – a továbbiakban MUEKvGyLt, Egyházközségi monográfiák VI/17.), 1–3.; KEDEI Mózes, „A székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség megszervezése és templomépítésének története”, in *Unitárius naptár 1999*, szerk. ANDRÁSI György (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 1999), 108–112., kk. 108.

⁸ „Felhívás a Sz.-Udvarhelyt építendő unitárius templom költségeire teendő kegyes adakozásokra”, *Keresztény Magvető* 26., 6. sz. (1891): 362–363.

⁹ „Az unitárius vallásközség Zsinati Főtanácsának Toroczkón 1891. aug. 23., 24., 25-ik napjain tartott gyűlése”, *Keresztény Magvető* 26., 5. sz. (1891): 274.

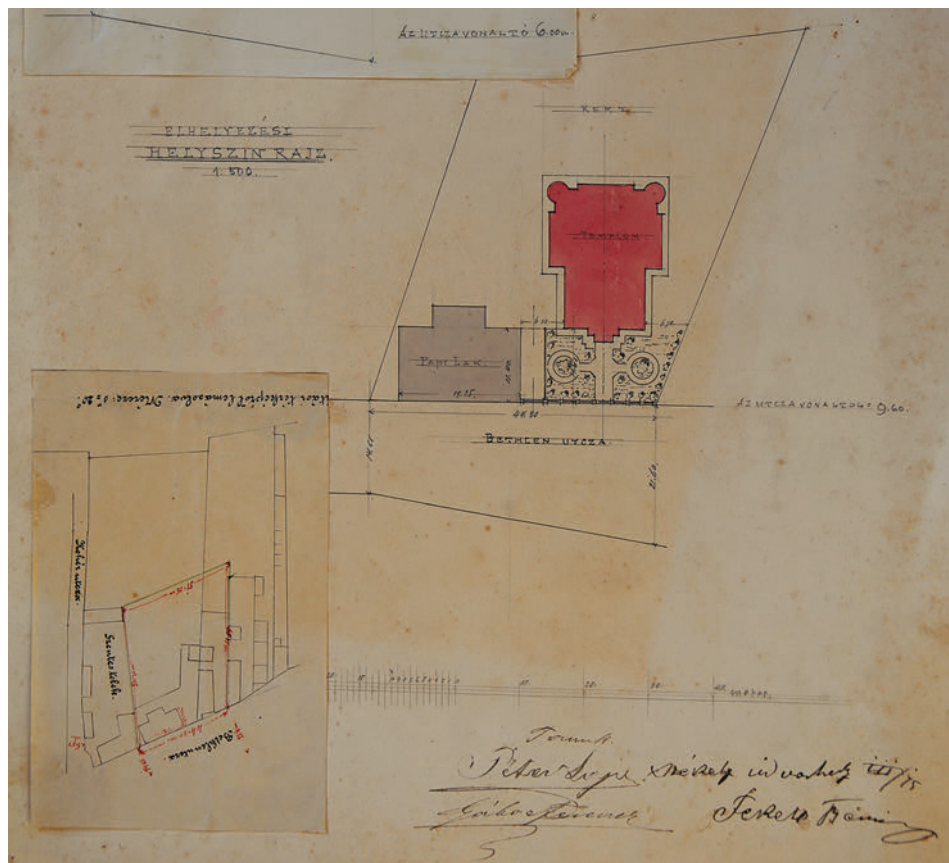
¹⁰ VÁRI és BÖLÖNI, *A székelyudvarhelyi unitárius...*, 3.

¹¹ Uo., 4.

nácshoz, amely Pákei Lajos helyi építész kérte fel a templomtervezet felülvizsgálatára és véleményezésére.

Pákei addigra már nagy tekintélynek örvendett, hiszen olyan fontos projekteket tudhatott maga mögött, mint például a nagy elismerést kiváltó bölöni templom és több reprezentatív kolozsvári épület (a sétatéri korcsolyapavilon és kioszk, az ipariskola és iparmúzeum épülete, a New York szálló). Mindemellett az unitárius egyház felkérésére már 1897-ben megtervezte Brassai Sámuel sír- emlékét, valamint 1895 óta dolgozott a kolozsvári Unitárius Kollégium nagyszabású tervein. Az Unitárius Kollégium felépítése 1899 őszén kezdődött, s a több funkciót kielégítő (a tanintézmény mellett internátus is működött benne, valamint itt kaptak helyet a püspökség irodái és az Egyházi Képviselő Tanács gyűlésterme), az egyház számára kulcsfontosságú és emblematikus épületet 1901.

1. kép

szeptember 22-én nyitották meg. A kollégium felavatása alkalmából szervezett többnapos eseménysorozat részeként 1901. szeptember 22–25. között az új épületben zajlottak az egyházi Főtanács ülései, s az egyik gyűlésen Pákei, aki tervezői munkásságával kiérdemelte az egyház bizalmát és elismerését, egyházi képviselői tanácsosnak választották meg. A Főtanács utolsó ülésnapján egy külön értekezletet tartottak az udvarhelyi templomépítés ügyében, amelynek alkalmával Pákei kifejtette, hogy Diószeghy tervezetét nem tartja kivitelezésre alkalmasnak, mert a templom külső és belső alakjában inkább a katolikus szertartásnak felelne meg.¹² A bíráló hatására az ülés résztvevői javasolták az EKT-nak, hogy inkább Pákei bízta meg a tervezéssel. Az EKT 1901. november 13-án tartott ülésén elhatározta, hogy Pákei Lajost kéri fel az udvarhelyi templom megfelelő tervrajzának és költségvetésének elkészítésére, és felhívást intéz az építészhez, hogy utazzon a helyszínre a talajt tanulmányozni.¹³ Itt érdekes lehet megjegyezni, hogy a kolozsvári építész hasonlóképp szerzett megbízást az első templomának megtervezésére: a bölöni egyházközség 1891 őszén felterjesztette Kolozsvárra a Gyárfás Győző és Székely Károly sepsiszentgyörgyi építészek által készített templomterveket, s ezek véleményezésére az EKT az egykori városi főmérnököt, Pákei Lajost kérte fel. Az EKT 1891. november 15-én tartott gyűlésén Pákei elmarasztalta ezt a tervezetet, s egy véleménye szerint célszerűbb és nem sokkal drágább saját tervet mutatott be, amelyet az EKT el is fogadott, és őt bízták meg a végleges tervezéssel.¹⁴

Miután Pákei felkérték a helyszíni szemlére, ő ezt meg is ejtette 1901. november 16-án, majd 1902 áprilisára befejezte az udvarhelyi templom tervrajzait. Az építési és bebútorozási költséget (az orgona, óra, harangok és kályhák kivételével) 43 827 korona 66 fillérben állapította meg, és ehhez mérten 745 korona tervezési díjra tartott igényt.¹⁵ A Főtanács 1902 októberében megadta az építkezési engedélyt,¹⁶ de az egyházközség anyagi erejét teljesen kimerítette a telekvá-

¹² A tervbírálat Pákei Lajosnak az EKT-hoz 1901. szeptember 30-án írt levelében olvasható. (MUEKvGyLt, EKT iratok, 290-1901. irattári sorszám, 3. irat)

¹³ Az 1901. november 13-i EKT gyűlés határozata, iktatói sorszám: 1240-1901. (MUEKvGyLt, EKT iratok, 290-1901. irattári sorszám, 4. irat)

¹⁴ FEHÉR, *A bölöni unitárius templomvár*, 369–370.

¹⁵ *Költségszámla a Székely-Udvarhelyen építendő unitárius templom tervezési munkáiról*, Kolozsvár, 1902. július 7. (A Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség Levéltára – a továbbiakban SzUEL –, Pákei-tervmappa)

¹⁶ NAGY Lajos, szerk., *A magyarországi Unitárius Egyház Főtanácsának 1902. évi október hó 26–29-én Kolozsvárt tartott üléseiről szerkesztett jegyzőkönyv* (Kolozsvár, 1902), 28.

sár, így az építés finanszírozására országos méretű gyűjtést kellett indítani.¹⁷ A lassan haladó gyűjtés alatt, 1905-ben önállósult a székelyudvarhelyi egyházköz-ség, első lelkészét 1905 nyarán iktatták be Vári Albert (1868–1953) személyében, aki 1892 óta szolgált a kénos-székelyudvarhelyi társseklézsiában.

Az udvarhelyi templom építéséhez szükséges összeg több év alatt gyűlt össze, ezért csak 1906 tavaszán tarthatták meg a versenytárgyalást, amelyet Fekete Benjámint helyi építési vállalkozó nyert el az 41 855 korona 42 filléres ajánlatával.¹⁸ Az unitárius vallású Fekete korábban a tordátfalvi unitárius templom új tornyát (1894–1896) és a székelyvársági római katolikus templomot (1902–1904, ifj. Galter János tervei alapján) építette fel. Ami viszont még fontosabb, hogy 1905 áprilisától kezdődően ő vezette a szintén Pákei által tervezett, Székelyudvarhelytől mintegy 25 km-es távolságra lévő firtosmartonosi unitárius templom építését, 1906. április 10-i határidővel.¹⁹ Az udvarhelyi templom építésére 1906. március 15-én szerződött le, vállalva, hogy május 1-én megkezdje a munkálato-
kat, és 1906. október 15-éig a templom és a torony összes falazatát tető alá hozza, az egész épületet pedig rá egy évre fejezi be teljesen.²⁰ A templom alapkövét 1906. július 3-án tették le, november 1-jén pedig felkerült a gomb a harangtorony tetejére (2. kép).

A következő évben az épület berendezése folyt, elkészültek az ülőpadok, a szószék és az orgona. A szószékkosár egyik oldallapján elhelyezett táblácska szerint a fából faragott szószék Székely Lajos és neje, Soós Juliánna adományából készült el 1907-ben. A hatszögletű szószékkosár mellvédjét négyzetes mezőkbe foglalt faragott rozetták díszítik, a szószékkoronát tartó oszlop- és pilaszterpárok korinthoszi fejezetűek. A szószékkorona párkányán akrotérionszerű díszek futnak végig, s csúcscsúszként a fiait saját vérével tápláló pelikán látható (3. kép). A magasabb színvonalat képviselő szószék készítőjét nem ismerjük, de elképzelhető, hogy a bölöni szószékkal azonos műhelyben készült.²¹ A neoreneszánsz stílusú orgona is valószínűleg 1907-ben lett kész, a brassói Csioflek testvérek műhelyében. A templom két harangját a budapesti Thury Ferenc műhelyében

¹⁷ „Felhívás a székelyudvarhelyi templomra való adakozásra”, *Keresztény Magvető* 38., 1. sz. (1903): 59–60.

¹⁸ VÁRI ÉS BÖLÖNI, *A székelyudvarhelyi unitárius...*, 4.

¹⁹ FAZAKAS Dénes, *A firtosmartonosi unitárius egyházköz-ség története 1910-től napjainkig*. Képesítővizsgái dolgozat, gépelt kézirat, 1973 (MUEKvGyLt, Egyházköz-ségi monográfiák V/9.), 6–7.

²⁰ Az építési szerződést lásd: SzUEL, Pákei-tervmappában.

²¹ FEHÉR, *A bölöni unitárius templomvár*, 519.

2. kép

öntötték 1907-ben.²² Az épületet végül 1908-ban fejezték be, összesen 54 200 korona költséggel, amely jócskán meghaladta az elfogadott költségvetést.²³ Ferencz József püspök 1908. május 24-én nagy ünnepség keretében szentelte fel a ki-egyensúlyozott arányú, szép templomot.

A templom tervezete és leírása

Pákei Lajos rajzi hagyatéka több romániai és magyarországi közgyűjteménybe szóródott szét,²⁴ ezért egyes projektjeit többnyire csak a különböző in-

²² KEDEI, „A székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség...”, 111. A székelyudvarhelyi templom építéstörténetét összegzi még: KOVÁCS Árpád, „A székelyudvarhelyi unitárius templom”, *Örökségünk* 4., 3. sz. (2010): 4–5.

²³ VÁRI és BÖLÖNI, *A székelyudvarhelyi unitárius...*, 6.

²⁴ Pákei tervhagyatékának legnagyobb részét a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára őrzi. A Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei igazgatóságán található Pákei-fondban az építész néhány tervrajzának kicsinyített fotokópiája található. A tervhagyaték másik jelentős része az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Magyar

3. kép

tézményekben őrzött tervlapok és rajzok összegyűjtésével rekonstruálhatjuk, de számos tervnek csak az építész által készített másolatát ismerjük. Csupán néhány különleges és szerencsés esetben maradt egyben a Pákei által gondosan összeállított, a színezett eredeti rajzokat tartalmazó tervmappa, amely az építkezésre vonatkozó iratokat is tartalmazott. A kolozsvári unitárius kollégium és a székelykeresztúri unitárius gimnázium teljes dokumentációja a kolozsvári gyűjtőlevéltárban maradt fenn, s utóbbi helyre vitték be több évvel ezelőtt a magyarsági unitárius egyházközség iratai között megtalált, nagyon megviselt állapotú tervmappát a templom eredeti rajzaival. Székelyudvarhelyen tavaly a belvárosi unitárius templom javítási munkálatai során fedezték fel azt az ázott, egérrágta kartonmappát, amely az egyik lépcsőfeljáró alatt rejtőzött. A Pákei által készített

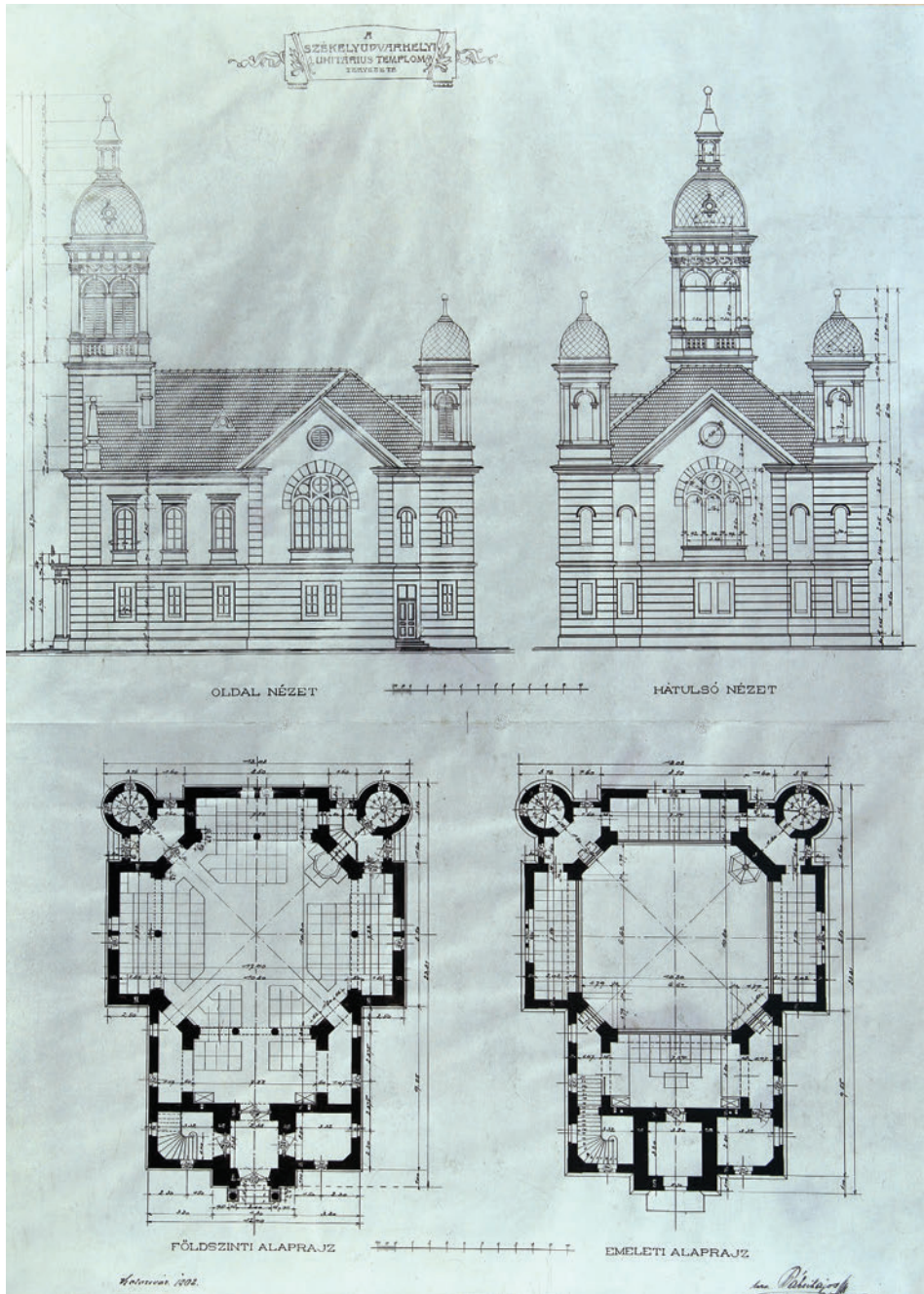
Építészeti Múzeum összevont intézményében, a Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központban kutatható Budapesten. Ezekon kívül néhány vidéki épület (elsősorban templomok) esetében elképzelhető, hogy Pákei tervrajzait a helyszínen őrzik.

mappa tartalmazza a templom eredeti tervanyagának 1902. április 16-ára keltezett lapjait, amelyek mellé utólag más dokumentumok is bekerültek.²⁵

A tervmappa eredetileg tíz színezett tervlapot foglalt magába, a következő sorrendben: helyszínrajz; földszinti és emeleti alaprajz; alapozási és tetőalrajz; főhomlokzat; oldalthomlokzat; hátsó homlokzat; hosszmetset; keresztmetset és végül két lap a számítási alaprajzokkal. Pákei ezek mellé csatolta a hátsó homlokzat alternatívárajzát, e költséghatékony változat szerint a homlokzat két sarkán álló lépcsőtorony csak kétszintes lett volna, s a tornyokat lefedő alacsony kupolák nem magasodtak volna a templomhajó fölé. E tervrajzokhoz három irat is tartozik, amelyeket szintén Pákei állított össze: tervmagyarázat, előmérés és költségszámítás, valamint az anyagkimutatás. Az 1902-ben összeállított mappába később bekerült még néhány részletrajz és a kiviteli rajzok (ezeket 1906-ban, az építkezés előrehaladtával küldte el az építész), továbbá a karzattmelvédék, a szószék és a padok elrendezési terve 1907-ből. Mindezek mellett ebben a mappában őrződött meg a Fekete Benjámint építési vállalkozóval kötött szerződés, a Leichtner Gyula helyi mérnök által 1906–1907-ben vezetett építési napló és néhány Pákei által írt levél is.

Rátérve a tervrajzok és az templom bemutatására, az épület alaprajzáról (4. kép) elmondható, hogy nagyban hasonlít a bölöni unitárius templom első, 1891-es tervváltozatán szereplő koncepcióra, amelyben Pákei ötvözte a latinkereszt-alaprajzú és a centrális elrendezésű templomok térszerkezeti sajátosságait. Mindkét alaprajz esetében a kiindulópont a nyolcszögletű központi tér (ennek közép-pontjában az úrasztala áll), amelyhez három oldalról rövid, egyenes záródású nyúlványok kapcsolódnak, a negyedik oldalon pedig az elnyújtottabb „hosszház” található. A főbejárat előreugró portikusza mögött egy három helyiségre tagolt előcsarnok található, középen egy átjáróval. Ettől balra az orgonakarzatra vezető lépcső, jobbra pedig egy kis kamra helyezkedik el. A központi tér köré szerveződő karzatokra a hátsó mellékbejáratokon keresztül elérhető csigalépcsők vezetnek. Az udvarhelyi templom esetében a központi tér centrális szerkesztése jóval hangsúlyosabb a bölöni templomhoz képest, a „hosszház” is rövidebb egy boltszakasznyival, továbbá a kör alaprajzú lépcsőtornyokat az építész kiemelte a hátsó homlokzat sarkaira. Ez a templom méreteiben sokkal szerényebb, mint a bölöni, hossza mintegy 24, szélessége 17,50, a harangtorony ma-

²⁵ Itt köszönjük meg Kovács Sándornak, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet tanárának, hogy felhívta figyelmünk erre a mappára; Simó Sándor esperesnek, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az iratokat és Botha Zoltán Józsefnek, hogy befényképezte a tervrajzokat.

4. kép

gassága pedig 33,50 méter. A térszerkezetet és a tervezési koncepciót az építész a következőképpen mutatta be abban a termagyarázatban, amelyet az 1902 áprilisában leadott tervmappához mellékel:

„A tervezetnél általában szem előtt tartatott az, hogy mentől kevesebb építési költséggel legalább 300 ülőhely nyerjen elhelyezést, mi jelen esetben el is értett, mert a földszinten 200 és a karzatokon 100 ülőhely van létesítve.

A templomnak van egy fő és két mellék bejárata. A főbejárat elől van, a hol is az ajtón belépve egy előtérbe jutunk, melyből egy a szembe lévő ajtó a templom belsejébe, a baloldali ajtó a karzati lépcsőhöz és a jobb oldali ajtó egy kamrába vezet. Beérve a templom belsejébe szembe egy padok által határolt széles út vezet a templom közép részéhez; jobb és bal felől pedig egy egy úton az ott elhelyezett padosorokhoz jutunk. A mellék bejáratok a templom jobb és bal felén vannak, ahol is az ajtón belépve egy egy előtérbe lépünk. – a honnan egy egy ajtón át, akár a templom földszintjére, akár pedig az ott elhelyezett csigalépcsőkön felmenve a karzatokra juthatunk.

A földszinten öt csoportba vannak a padosorok osztva és pedig úgy, hogy minden padosor mindkét oldalról megközelíthető legyen és hogy a legtávolabbi ülés is a szószékhez közel essék s az látható legyen. A közép részen egy 36 m² nagyságú tér van, melyből az út torkol. A szószék a főbejárattal szembe levő jobb oldalon van a padozattól 2.20 m magasságban, ahol 4 ülésű papi paddal és egy hátsó előtérbe helyezett, de attól üveges fal által elkülönített lépcső feljáráttal.

A karzatok kereken vannak elhelyezve és kő pillérekkel alátámasztva a földszinti padozattól 3.80 m magasságban mintázott, és festett puhafa korláttal és elől kétsorban padokkal. A főbejárat felőli nagyobb karzatra lesz az orgona elhelyezendő, s ugyanitt van a padlásra és toronyba vezető ajtó és egy kamra is. A karzatokra három tölgyfa lépcsőn juthatunk fel, melyek a bejáratoknak közvetlen közelében vannak.

A templom szerkezetileg kétoldalt vakolt szilárd téglafalból és kő alapozással van felvéve és a földszinti padozat a talaj színétől 60 cm magasságban van. A földszinten beton és az emeleten fa padozat irányoztatott elő. A középső rész és karzatok fölött Rábitz rendszerű sodrony középpel és erősítő ívekkel bíró tűzbiztos gipsz boltozat tervezetett. A fedél fa szerkezetű, a templom fölött cseréppel és a tornyokon horgany bádoggal fedve. A templom főpárkány magassága a talajszínétől 10.80 m, a nagy toronyé pedig 33.50 mtr, a templom belsejének legnagyobb magassága 12.00 mtr.

A templom úgy van tervezve, hogy fűthető is legyen, azon célból hogy az idővel felolvasások vagy ehez hasonló céloknak is megfeleljen. A bútorzat, a

5. kép

szószék és a papi padok tölgyfából, a többi pedig tölgyfa színre mázolt puhafából vannak előírányozva.”²⁶

Érdekes módon a térszerkezet és az építési anyagok leírása után a tervmagyarázat nem tért ki a templom homlokzatainak ismertetésére vagy az építészeti stílus tárgyalására. A homlokzatrajzokat összevetve a megépült templommal, láthatjuk, hogy a főhomlokzaton tett apróbb módosításokat leszámítva az épület Pákei 1902-es tervezete szerint készült el. A templom főhomlokzata a Bethlen Gábor utca vonalától mintegy tíz méterrel beljebb ugrik, a telekhatáron geometrizáló, szecessziós jellegű kőlabák közé fogott kovácsoltvas kerítés húzódik (5. kép). A főhomlokzat akvarellal színezett tervrajzáról (6. kép) leolvasható, hogy az építész eredetileg más formájúra képzelte el a kapulábakat: a kolozsvári iparmúzeum kerítésének pilléreihez hasonlóan stilizált palmettadisztes fejezettel.

Az udvarhelyi templom antikizáló és reneszánsz ihletésű elemekkel díszített, háromtengelyes főhomlokzatát az enyhén kiugró, négyszintes középtorony uralja. A toronyaljából nyíló, félköríves záródású főbejáratot antik görög templomokra utaló portikusz keretezi. A portikusz két, magas lábazatra állított jón fe-

²⁶ *Tervmagyarázat*, 1902. április 16. (SZUEL, Pákei-tervmappában)

7. kép

jezetes oszlopból, az ezekre támaszkodó széles, triglifes párkányból és egy timpanonból áll, s a tervrajzon látható, hogy az építész eredetileg akrotérionokat (a görög templomok gyakori díszzeit) tervezett a timpanon csúcsaira. A toronytest következő szintjét kváderfalazatot utánzó vakolat borítja, a bejárat tengelyében kis körablak nyílik. Az ablakocska fölött, a szintet lezáró hangsúlyos övpárkány alatt „AZ EGY ISTEN TISZTELETÉRE” felirat olvasható. A torony harmadik szintjét egy záróköves szemöldökkerettel ellátott, félköríves záródású ablak töri át, amelyet fogrovatos fejezetű pilaszterek és a rájuk támaszkodó kiugró szemöldökpárkány fog közre. A vízszintes párkány fölé óraszerkezetet helyeztek el. A torony legfelső szintjének minden oldalán félköríves ikerablakok nyílnak, kötényükben bábos mellvéddel. E felső szint sarkait korinthuszi fejezetes pilaszterek hangsúlyozzák, az ablakok fölött füzérdíszes fríz húzódik. A konzorsoros és rozzettás koronázópárkány fölé laternás toronysisak magasodik (7. kép).

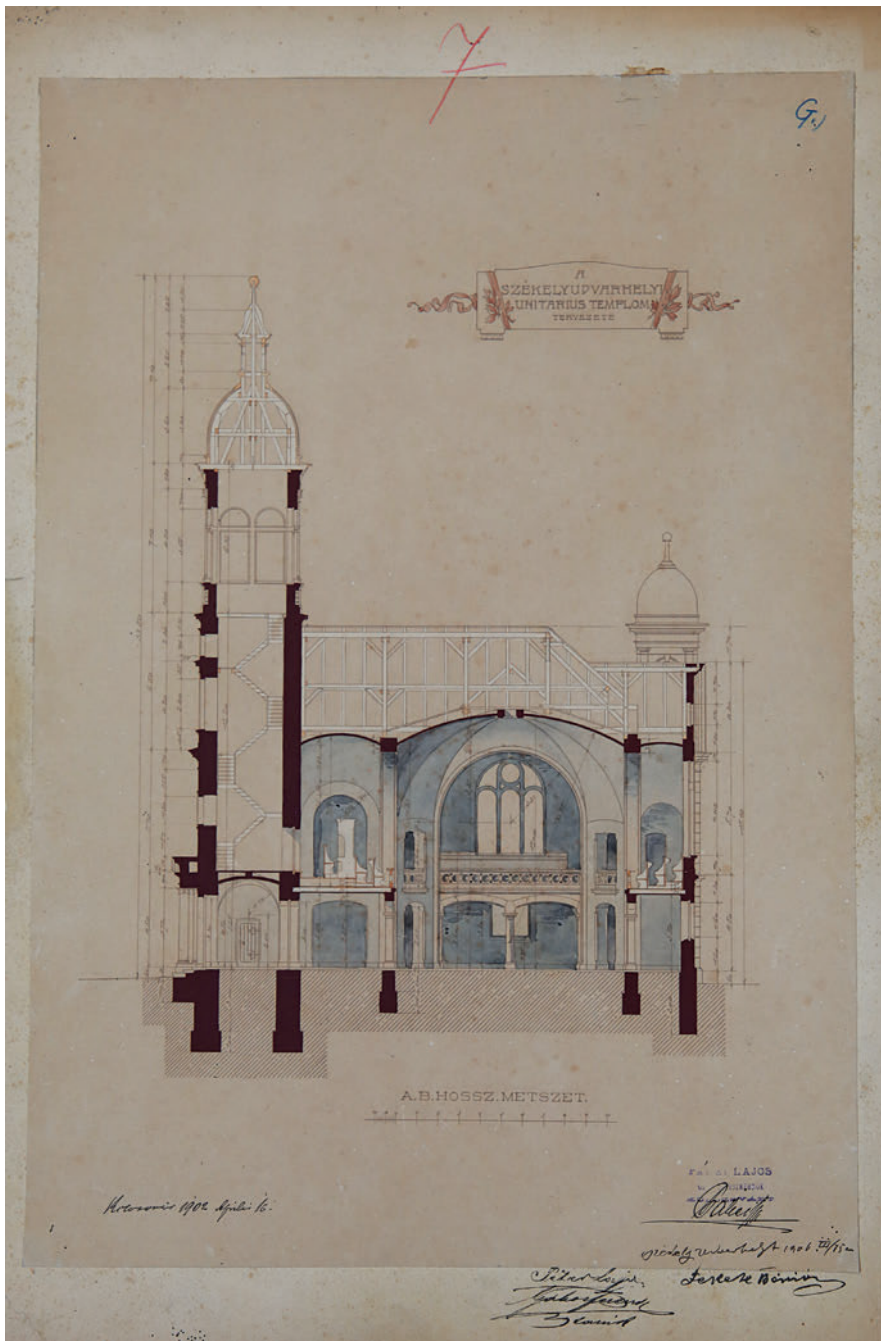
A harangtoronyhoz balról és jobbról kapcsolódó egytengelyes homlokzatszakaszok földszintjén egy keskeny, állótéglány-formájú ablak, az emeleten pedig egy magas, neoreneszánsz jellegű, vízszintes szemöldökpárkánnyal ellátott, félköríves ablak található. A homlokzat második szintjét lezáró övpárkány fölé

íves vonalú oromfal épült, amely a torony harmadik szintjét köti össze a két szélső homlokzatszakasszal. Az oromfal indításaiban magas lábazon álló, kőből faragott obeliszkek emelkednek.

Az északi és a déli oldalhomlokzatok azonos kialakításúak (4. kép). A háromtengelyes hajófal (a főhomlokzat felőli rész) kétszintes, az ablakok formailag megegyeznek a főhomlokzat két szélső tengelyében található nyílásokkal. A hosszához egy timpanonos lezárású, kissé magasabb rizalit csatlakozik, amelynek földszintjét egy szűk, téglalapalakú kettős ablak töri át, az emeleten viszont egy félköríves záródású széles ablak nyílik, amelyet igényes asztalosmunkával láttak el. E széles ablak fölött az oromfalon kis körablak található. A rizalit után egy keskeny, egytengelyes falszakasz következik (a földszinten ajtóval, az emeleten pedig félköríves lezárású szűk ablakocskával), majd a hátsó homlokzat felőli sarkon egy köralaprajzú, háromszintes, karcsú lépcsőtorony emelkedik. A lépcsőtorony alsó két szintjét vízszintesen sávozott vakolat borítja, a földszinten szűk téglányablak, az emeleten pedig félköríves ablakocska található. A torony felső szintjét záróköves keretezésű félköríves nyílások törik át, az árkádok közötti keskeny falszakaszokat dór fejezetes pilaszterek tagolják. A tornyocskát kissé emelt ívű kupola fedi.

A hátsó homlokzat timpanonos középrizalitja formájában és méreteiben teljesen megegyezik az oldalhomlokzatok rizalitjával. E középrésztől jobbra és balra egy-egy keskeny tengely következik (a földszinten állótéglány-alakú, az emeleten félköríves ablakkal), majd a két sarkon egy-egy lépcsőtorony zárja le a homlokzatot. E nézetből érvényesül a főhomlokzaton lévő magas harangtorony látványa is.

A puritán templombelső a központi tér köré szerveződik, amelyet négy oldalról lapos szegmensíves árkádokra és toszkán oszlopokra terhelő karzatok vesznek körül. Az 1902-ben készült hosszmetseten megfigyelhető, hogy Pákei eredetileg egy barokkos szalagfonatdíszre emlékeztető mintát rajzolt meg a karzathoz (8. kép). Viszont az 1906 augusztusában küldött keresztmetseten, s majd az 1907-es részletrajzon egy eltérő mintázat jelenik meg, amely végül meg is valósult: a mellvédeket négyzetes mezőbe foglalt nyolcágú motívum díszíti, amely jellegzetes elem Pákei 1900 körüli építészetében (9. kép). Ezt a mintát az építésze legelőször 1897-ben rajzolta meg a Brassai Sámuel síremlékének első tervváltozatán, de találkozhatunk vele a kolozsvári unitárius kollégium főhomlokzatának középrizalitján az első emeleti ablakok köténydíszeként (1899-es terv) vagy hasonló elhelyezésben a kolozsvári I. Ferencz József Iparmúzeum legfelső szintjének ablakainál (1903-as terv), később viszont kikopott Pákei építészetéből. Az 1912-ben befejezett lóközi unitárius templom karzattalvédje egyértelműen az

8. kép

9. kép

udvarhelyi templom hatását mutatja, s ha a lókodi istenházát valóban Pákei tervezte, akkor e jellegzetes motívum késői felbukkanását érhetjük tetten, viszont valószínűbbnek tartjuk, hogy Fekete Benjámin építési vállalkozó másolta le ezt a „pákeis” formai megoldást.

Az elegáns külsejű, jó arányú és letisztult hatású belső térrel rendelkező székelyudvarhelyi templom egyike Pákei legjobban sikerült alkotásainak, amelyek Isten dicsőségét hirdetik. A bevezetőben már ismertetett templomokon kívül a két legfontosabb erdélyi unitárius iskolaépületet, a kolozsvári unitárius kollégiu-
mot (1891–1899 között több tervváltozat) és a székelykeresztúri unitárius gimnáziumot (első terv: 1903, 1913–1914 között épült fel) szintén Pákei tervezte, továbbá egyháza felkérésére megrajzolta a két prominens személyiség, Brassai Sámuel és Berde Mózes síremlékeit. E rendkívül fontos tervezői tevékenység mellett a kolozsvári építész adminisztratív téren is szolgálta egyházát, ugyanis 1901-ben az Unitárius Egyházi Főtanács tagjává, 1903-ban és 1909-ben pedig a Magyarországi Unitárius Egyház tanácsosává választották.

Képjegyzék

1. A telek helyszínrajza és a templom elhelyezési rajza, 1902 (Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség Levéltára – a továbbiakban SzUEL –, Pákei-tervmappa)
2. A templom és a papi lak 1910-ben (*Magyar Unitárius templomok és egyházi épületek 1910 c. fotóalbum*, MUEKvGyLt)
3. A szószék (Botha Zoltán József felvétele, 2020)
4. A földszinti és emeleti alaprajz, valamint a templom oldal- és hátsó homlokzati rajzának másolata, 1902 (MUEKvGyLt, Pákei-hagyaték)
5. A templom bejárata előtti kerítés részlete (Botha Zoltán József felv., 2020)
6. A főhomlokzat akvarellal színezett tervrajza, 1902 (SzUEL, Pákei-tervmappa)
7. A harangtorony felső szintje (felv.: Magyar Unitárius Egyház tulajdona)
8. A templom hosszmetsete, 1902 (SzUEL, Pákei-tervmappa)
9. A templombelső részlete (Botha Zoltán József felv., 2020)

Márk Attila¹

A sepsibodoki unitárius egyházközség létrejötte és 19. századi története

A kálnoki unitárius anyaegyházközséghez tartozó sepsibodoki leányegyházközség történetének kezdete szorosan összefügg a helybeli református egyházközség életében az 1870-es évek derekán történetekkel. 1875. október elején Zayzon Farkas bodoki református lelkész lemondott lelkészi állásáról, és Sepsiszentgyörgyre költözve elfoglalta az akkoriban megnyílt felső leányiskola egyik tanítói állását.²

Mi készítette e lépésre a bodoki reformátusok által tisztelt és szeretett lelkészt? 1874–75 kedvezőtlen körülményei (jégverés, gyenge termés), a gabona árának jelentős csökkenése következtében a lelkészi jövedelme megcsappant, emellett Zayzon gyermekeit a városi iskolákba akarta járatni. De az eklézsia jegyzőkönyve szerint már voltak eltávozása előtt is gondok a közösség életében.

A távozó lelkész reményei azonban nem váltak be, ezért egykori gyülekezetének egy része megígérte, hogy vissza fogja vinni Bodokra, annál is inkább, mert az esperesi hivatal felkérte az 1875. évi adventi úrvacsora kiszolgáltatására Bodokon. Időközben a megüresedett és törvényesen meghirdetett papi állásra négy lelkész jelentkezett, azonban a választás után kiderült, hogy törvénytelen-ségek történtek. A jegyzőkönyv szerint az egyik rendellenesség az volt, hogy a

¹ MÁRK Attila (Brassó, 1967) árkosi kántor.

² ZAYZON Farkas, *Emlékirat* (Zayzon Géza által készített kivonat, 1941) számozatlan oldal, Bodoki Református Egyházközség Levéltára, irattári sz. nélkül. Zayzon Géza, Zayzon Farkas fia, 1875. szept. 7-én született Sepsiszentgyörgyön, a sepsiszentgyörgyi Református Mikó Kollégiumban érettségizett, 1893-ban mérnök Brassóban, 1901-ben áll. kultúrmérnök Miskolcon, 1941-ben készítette édesapja emlékiratának kivonatát Sepsiszentgyörgyön. (PÁLMAJ József, *Háromszék vármegye nemes családjai* [Sepsiszentgyörgy, 1901], 479.)

jelölőbizottságban az egyházközséget a törvényben előírt négy helyett csak két személy képviselte. E két személy közül egyik, Vas István, gróf Mikó Imre gazdasztje nem volt kepefizető tagja a közösségnek, tehát nem képviselhette volna azt. A jegyzőkönyv szerint mindez azért történt, mert Vas István testvérének fiát, Vas Lajost³ igyekezett megválasztatni Bodokon. A négy pályázó közül csak hárman jelentkeztek, meg lévén győződve, hogy a Vas Lajos választása elkerülhetetlen. A törvénytelenések miatt egy újabb választás elrendelését kérték a püspökségtől. Zayzon Farkast nem választották meg a bodokiak, emlékirata szerint a „hallatlan veszteségek, etetések, itatások miatt”.⁴ Vass Lajos lelkészt 1876 júniusában iktatta be hivatalába T. Kis Antal Sámuel főjegyző. A Zayzonnal tartó hívek közül „mintegy 70 lélek unitárius vallásra tért. Így keletkezett Bodokban az unitárius egyház. Egy tapintatos pap alatt ez meg nem történt volna”.⁵ A beiktatás utáni napon Henter Áron, Incze Ferencz és Ferencz János felkeresték a frissen beiktatott lelkészt, és bejelentették, hogy áttérnek az unitárius vallásra. (Az erről készült bizonyítványt később egy kivizsgálási iratcsomóhoz csatolták B jelzéssel a Sepsi-Miklósvár körüli unitárius esperesi levéltárban.⁶)

Az esperesi levéltárban van egy A betűvel jelzett irat, amely az unitárius vallásra térni szándékozó egyének nevét és a vallásukról való lemondásukat tartalmazza, és amelyet a Vass Lajos lelkész előtt való második jelentkezés után készítettek.⁷

Mivel az unitárius vallásra átállt egyének nem gondolhattak saját, önálló egyházközség alapítására, felkeresték Ütő Dániel kálnoki unitárius lelkészt. Az első találkozás július 5-én történt meg, Ütő Dániel lelkész ennek hatására levelet intézett a bodoki lelkésztársának. Ezt a levelet a július 8-án tartott gyűlésben vitatták meg a bodoki református atyafiak. „Az előterjesztésre elhatározottat hosszas vita után hogy a vallást változtatott egyének s azoknak gyermekik... elhalálózások alkalmával a harangozás 10 forintért történend, az is úgy hogy a meg állított díj előre lefizetendő, addig a harangozás meg nem történhetik.”⁸ A határozatot felterjesztették az espereshez.

³ A levéltári forrásokban a név mindkét változata – Vas, Vass – megjelenik.

⁴ ZAYZON, *Emlékirat*.

⁵ Uo.

⁶ A sepsi-miklósvári esperesi levéltár töredéke, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában található.

⁷ Uo.

⁸ *A bodoki ev. ref. egyház határozati jegyzőkönyve 1874-től*, 3-ik kötet, irattári sz.: I/21., 54.

Az átállást választó bodoki hívek még aznap részt vettek Kálnokon az unitárius presbitérium gyűlésén, amelyen a bodoki atyafiak aláírással megpecsételt átállási szándékukat jegyzőkönyvileg megörökítették.⁹ Kiss Mihály háromszéki esperes 1876. július 18-án értesítette az Egyházi Képviselő Tanácsot a bodokiak unitárius vallásra való áttéréséről.¹⁰

Vas Lajos református lelkész levélben fordult püspökéhez az esettel kapcsolatban. Kiss Mihály¹¹ unitárius esperes 1876. július 30-án kapta kézhez Kolozsvárról azt a levelet, amelyhez mellékelték a református püspök átiratát a bodokiak állítólagos törvénytelen átállásával kapcsolatban. Ő ezt augusztus 4-én továbbította Kálnokra Ütő Dániel lelkésznek, felszólítva őt, hogy nyolc nap alatt feleljen rá.¹² 1876. augusztus 13-án a kálnoki unitárius lelkész levélben magyarázatot fűzött a történetekhez, soraiból újabb részletek derülnek ki az átállásokról.¹³ Az eset vizsgálati dokumentumaihoz mellékelték C jelzés alatt az augusztus 13-án megírt bizonyítványt.¹⁴ A kálnoki lelkész levelét az esperes másnap, augusztus 14-én továbbította Kolozsvárra.¹⁵ Közben augusztus 6-án a bodoki református egyházközségnél, mivel az áttértek között presbiterek is voltak, helyettesítésükről döntöttek.¹⁶ Szeptember 5-én Kiss Mihály esperes levélben értesítette Ferencz József unitárius püspököt a bodokiak helyzetéről, és egy harang vásárlása érdekében segélygyűjtés engedélyeztetését kérte az Egyházi Képviselő Tanácstól. Szeptember 14-én a püspök azt kérte, hogy az áttérések ügyében nyújtson további felvilágosítást.¹⁷ A levél szeptember 17-én ért Árkosra, a következő nap a püspöki utasítás szerint Kiss Mihály Kálnokra írt Ütő Dánielnek.¹⁸ A püspök nyomozást rendelt el a bodoki áttértek ügyében, a fenn említett A, B és C jelzésű bizonyítvá-

⁹ A Kálnoki Unitárius Egyházközség Presbiteriális jegyzőkönyve 1853-tól, 110.

¹⁰ *Háromszéki unitárius esperesi napló, kezdve esperes Kis Mihály által 1870 januárjában*, lelt. sz.: 2., a Sepsiszentgyörgyi Unitárius Egyházközség Levéltárában.

¹¹ A levéltári forrásokban az esperes családneve mindkét alakban előfordul: Kis, ill. Kiss.

¹² *Háromszéki unitárius esperesi napló...*

¹³ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Háromszéki unitárius esperesi napló...*

¹⁶ *A bodoki ev. ref. egyházközség határozati jegyzőkönyve...* 72.

¹⁷ A Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában, levélt. sz.: 34/1876.

¹⁸ *Háromszéki unitárius esperesi napló...*

nyok is ezzel a céllal készültek. A vizsgálat eredményéről az esperes szeptember 24-én írt a püspöknek a bodokiak ügyében, felküldve Ütő Dániel levelét.¹⁹

Szeptember 25-ei keltezéssel Ferencz József levelet küldött Kiss Mihály esperesnek Árkosra és a következőkre utasította:

„Szálljon ki minél előbb az egyházkerületi közügyigazgatóval vagy más lelkes atyánkfiaival Bodokra s az átállási bizonyítványban foglalt egyéneket hívassa meg maga eleibe egyenként megtudakozandó tőlük, ha a tanuk által igazolt átállási szándékuk mellett megkívánnak-e maradni vagy sem?

Azoktól, a kik az unitárius vallásban megkívánnak maradni, vegyen külön-külön két tanú aláírásával ha lehet ugyanazokéval a kik az előbbi bizonyítványt is kiállították, hitelesített bizonyítványt.

A mennyiben a névsorban netalán olyan egyének is foglaltatnának, akik a mondott időkben személyesen csakugyan nem jelentkeztek volna az írt ref. lelkes előtt, azokat utasítsa a törvény kezére, ha az unitárius vallás hívei kívánnak lenni, s aztán így vegyék be tőlök külön-külön a bizonyítványokat.

Ily formán vélem csak kitisztázhatni ezt az ügyet, mely nézetem szerint minden esetre el volt egy kissé sietve s Ütő Dániel, a mennyiben abból is azt látom, hogy az első jelentkezésre 40-en is voltak, de már a másodikra egynéhányan visszamaradtak. Igen, mert azt az első fellobbanásban tették, mit nemsokára megbántak, pedig, ha valahol szükséges, a vallásváltoztatásnál a lélek teljes nyugalma van szükség.

S én valószínűnek tartom, hogy ez úton a vallás változtatók névsorában foglalt egyének közül is már többen megbánták lépésök. Ebből származhatott az ev. ref. megyegyűlésen való megjelenésök, amelyre mint unitáriusok nem is lettek volna kötelezve, s ott többeknek azon kijelentése, hogy ők megmaradnak abban a vallásban amelyben születtek. Ha lesznek, kik a kikérdezésnél így gondolkoznak, ám legyen; mert azokkal bizonyosan a mi egyházunk sem fog nyerni.

A fennebb írt eljárást ajánlom azért is mert hasonlóan járt el a múlt évben E. K. Tanácsunk felhívására Marosköri esperes Tisztelendő Farkas György úr is, a havadi átállottakkal s így hozta rendbe a ref. egyházzal ott is felmerült összeütközést.”²⁰

¹⁹ *Háromszéki unitárius esperesi napló...*

²⁰ Ferencz József püspök levele Kiss Mihály esperesnek, 1876. szeptember 25., jelzet nélkül. A Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár töredéke, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában.

Október 6-án Kiss Mihály esperes újfent gyűjtést szeretett volna eszközölni a bodoki unitáriusok számára harangvásárláshoz.²¹

Közben a 302-es püspöki utasítás értelmében Kiss Mihály esperes október 12-én levelet írt bodoki Ferencz Lajosnak és Teleki Gábornak, október 17-ére tűzve ki a Teleki Gábor házánál való találkozást, amelyen részt vett a köri ügyigazgató is.

A vizsgálat befejezése után Kiss Mihály esperes 1876. október 23-án felküldte a püspöki hivatalhoz a vizsgálat eredményét, mellékelve 25 személy bizonyítványát, valamint öt más iratot.²² Rá egy hétre, Ferencz József püspök válaszolt a levélre.²³

November 2-án Kiss Mihály esperes ezeket írta esperesi naplójába: „vettem a püspökségtől visszaküldve 53/202 sz. alatt, az október 23-ról 321 sz. a. felküldött irományokat, a nyomozási jegyzőkönyvön kívül, a bodoki új unitáriusok áttérési tárgyában – a püspökség helyeslésével. És így 25 család ott ma már megállapodottan unitáriussá lett.”²⁴

A püspök betartotta ígérését: 1876. november 1-jén keltezett és Kiss Mihály espereshez küldött levelében szó esett a harang öntéséhez szükséges pénzsegélyről.²⁵ A bodoki unitáriusok Brassóban egy kis harangot vásároltak,²⁶ majd a kálnokiak segítségével egy haranglábat készítettek.²⁷

Közben a bodoki református egyházköztségben presbiteri gyűlést tartottak, amelyen Csiszér Gábor, a Sepsi Református Egyházmegye esperese levele és felhívása alapján alapos és kétségbe nem vonható felvilágosítást próbáltak adni a történt eseményekkel kapcsolatban.²⁸

December 18-án Ferencz Lajos választott kurátor levelet írt Kiss Mihály esperesnek, a harang elhelyezésére kérve magyarázatot.²⁹ Kiss Mihály válaszában

²¹ *Háromszéki unitárius esperesi napló...*

²² Uo.

²³ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházköztség Levéltárában, levélt. sz.: 38/1876.

²⁴ *Háromszéki unitárius esperesi napló...*

²⁵ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházköztség Levéltárában, levélt. sz.: 39/1876.

²⁶ KISGYÖRGY Zoltán, „A háromszéki és felsőfehéri unitárius egyházkör harangjai”, *Keresztény Magvető* 96., 2. sz. (1990): 90.

²⁷ *A Kálnoki Unitárius Egyházköztség jegyzőkönyve 1853-tól*, 113.

²⁸ *A bodoki ev. ref. egyházköztség határozati jegyzőkönyve...*, 80–82.

²⁹ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházköztség Levéltárában, levélt. sz.: 57/1876.

arra utasította a bodokiakat, hogy a harangot ne állítsák fel őrizetlen helyen, hanem az egyházi udvarára helyezték el.³⁰

Kiss Mihály április 27-én levélben kérte Ferencz József püspököt, hogy a bodoki templomépítésre az angol hittestvérektől próbáljon segínyt eszközölni. A püspök május 3-án válaszolt a levélre.³¹

A bodoki unitáriusok a község faluházában tartották istentiszteleteiket, amit a falu közigazgatási vezetősége nem nézett jó szemmel.

Április 9-én Kiss Mihály esperes rendelkezett, hogy a Felsőfőhér-Háromszéki kör elöljáróságai az illető községektől húsz-húsz terű jó tűzfát eszközöljenek a bodoki templom javára, valamint 40 000 téglát égetésért.³² A tavasz végére, májusra megérett a templomépítés gondolata: a kis közösség kérelmet nyújtott be az esperesi hivatalba, továbbítás végett, templomépítés engedélyének megszerzése érdekében. A bodokiak levele mellé Kiss Mihály esperes a sajátját is mellékelte.³³

Június 16-án a bodoki unitáriusok kérést intéztek a kálnoki anyaegyházközséghez, a téglák kiégetéséhez szükséges faanyag beszerzéséért.³⁴

A háromszéki esperesi levéltárban két népesedési kimutatást őriznek, amelyekben a bodoki unitáriusok is szerepelnek. Eszerint 1878-ban a bodoki unitáriusok lélekszáma 92 volt, megkeresztelkedett egy férfi és egy nő, meghalt egy nő, a községi iskolában nyolc fiú és hat lány volt unitárius vallású.³⁵ 1879-ben Bodokon 28 nős férfi, egy nőtlen, egy özvegy, 27 férjes asszony, két özvegy élt, a községi iskolában hét unitárius fiú és nyolc lány tanult. A helybeli unitáriusok száma 92 volt.³⁶

1878. május 9-én Ferencz József püspök levélben utasította a háromszéki egyházközségeket a vallástanítással kapcsolatban: „[...] Bodokon helyt nem lévén vallás tanító, rendelje meg a tisztt. Esperes úr szolgáló lelkész afiának, hogy a gyermekeknek a vallásbani oktatását főleg a körvizsgálatok rendjén a maga ré-

³⁰ *Háromszéki unitárius esperesi napló...*

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházköztség Levéltárában, levélt. sz.: 33/1877.

³⁴ *A Kálnoki Unitárius Egyházközség jegyzőkönyve 1853-tól*, 123.

³⁵ Uo., 36/1879, *Sepsi-miklósvári unitárius egyházkör, Népesedési kimutatás 1878-ban*.

³⁶ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában, *Kimutatás a háromszéki unitárius egyházkörnyék népességének az 1879-ik évről*.

szeről pedig kivált konfirmáció alkalmával igyekezzék a növendékeket vallásos oktatásban részesíteni.”³⁷

A kálnoki belső emberek bodoki szolgálatával kapcsolatos elégedetlenségek az 1878-as év egyházköri vizsgálati jegyzőkönyvében is megjelentek.³⁸ A tényeket tapasztalva Ferencz József püspök már 1879. január 3-án levelet küldött a háromszéki esperesi hivatalhoz: „[...] nem mulaszthatom el a magam részéről rosszallásomat fejezni ki az illető belső emberek hanyagsága felett szintúgy mint egymás irányában nyilvánuló ellenszenvűségük miatt, melyek által e jó igyekezettű kis gyülekezetünkben a vallásos buzgóságot önmagok hűtik le, ahelyett, hogy azt tisztök és elhivatásuknál fogva ápolni igyekeznének. [...] Tisztelendő esperes urat ezennel hivatalosan fölkérem, egyszersmind megbízom arra is, hogy nevemben intse meg mind pap mind mester fiait, kiket a jegyzőkönyvi vád illet, mi szerint tisztökben eljárni s bodoki leány ekklezsiánkban a megállított mód szerint az isteni tiszteleteket rendesen és pontosan mindig meg tartani tartsák szoros kötelességöknek.”³⁹

A hivatalos levél mellé egy bizalmas levelet is csatolt a püspök:

„...minthogy hozzám intézett levelében ajánlatba hozta Bodokra egy adminisztrátor kinevezését: erre nézve megjegyzem, hogy ezen véleményét nem oszthatom. Minő jövedelemre? Aztán filia ekklezsiának hogyan lehessen papi adminisztrátort tenni? Legfennebb egy levitáról lehetne szó; de ez esetben is ennek biztos jövedelemről kellene kimutatást tenni, valamint akkor is a levita mégis valamelyik pap alatt állana; más mivel nincs mindaddig míg a bodoki filia ekklezsiának anyja ekklezsiává leendő emelése szóba nem jöhet, ami pedig úgy hiszem, még nagy idő kérdése, jóllehet a vizsgálati jegyzőkönyvből különös örömmel láttam azon atyafiak buzgó törekvését.

Ha a kálnoki belső emberek nem alkalmasak nem lehetne-e a bodoki filiát valamelyik más ekklezsiához csatolni? Ez után aztán bármikor segíthetni lehetne az ügyn.”⁴⁰ Az esperes január 10-én továbbította a levelet a kálnoki egyházközséghez a gondnokon keresztül.

Az egyházközségi élet 1880 elején újból fellendült: a még 1876-ban Ferencz Lajos által felajánlott templomhelyet neje, Incze Rozália az egyházközségnek

³⁷ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában, levélt. sz: 35/1878.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo., levélt. sz.: 2/1879.

ajándékozta.⁴¹ Az esperesi naplóbejegyzésből ismerjük a bodoki templom építőjének nevét: „Október 17-n írtam a bodoki gondnokhoz, hogy templomépítő kőműves Szentgyörgyi Miklós hátralékfizetése iránt gondoskodjék.”⁴²

A templomépítéssel kapcsolatos más lépésekről nincs tudomásunk, de jegyzőkönyvek hiányában az egyházközség életéről sincsenek adataink ebből az évből. 1880 áprilisában leégett a bodoki községház, ahol az unitáriusok tartották istentiszteleteiket. Ennek következtében hely hiánya miatt az istentiszteletek szüneteltek. De nemcsak a községháza leégése volt az istentiszteletek hiányának oka, hanem Ütő Dániel beszolgáló lelkész hanyagsága, legalábbis ez derül ki Ferencz József püspök 1881. március 8-án Lőfi Áron bölöni lelkész-esperesnek írott leveléből.⁴³

Az 1881. augusztus 29-én tartott EKT-ülésen 70 forint segélyt szavaztak meg a bodoki templomépítés megsegítésére. 1882. március 18-án kelt levelében Ferenc József püspök adakozásra szólította fel a háromszéki híveket.⁴⁴

Luczai József bodoki gondnok 1882. szeptember 14-én Sepsiszentgyörgyön Kiss Mihály árkosi lelkész jelenlétében átvette Lőfi Áron esperestől a bodoki templom építése érdekében összegyűjtött 70 forint 71 krajcárt.

A bodoki unitárius leányegyházközséget 1884 decemberében Sepsikőröspatakhoz csatolták. Ez nagyrészt Török Sándor kőröspataki lelkésznek volt köszönhető.⁴⁵

1885-ben sikerült a templom ügyét is előremozdítani. 1885. április 28-án Török Sándor kőröspataki lelkész levelet küldött az esperesi hivatalhoz e kérdésben.⁴⁶ Nem tudjuk, mi lett e kéréssel, mert az esperesi levéltár iratai szerint a bölöni unitárius egyházközség komoly egyházi vizsgálat alá került abban az évben, mi pedig nem rendelkezünk a bodoki templomépítés pénztári elszámolásával.

Tény, hogy 1885 szeptemberére kész volt a templom, a szentelési ünnepséget október 4-ére tervezték. Ferencz József püspök tervezett háromszéki látogatása azonban elmaradt, egy terjedelmes levélben köszöntötte az ünneplő bodoki híveket:

⁴¹ Uo., levélt. sz.: 6/1880.

⁴² *Háromszéki unitárius esperesi napló...*

⁴³ Uo., levélt. sz.: 15/1881.

⁴⁴ Uo., levélt. sz.: 12/1882.

⁴⁵ *Számadási jegyzőkönyv. Sepsikőröspatak, 1875, 45.*

⁴⁶ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában, levélt. sz.: 35/1885.

„Szeretett Híveim! Kedves Atyámfiai az urban!

[...] személyesen és élőszóval – legnagyobb sajnálatomra – nem is vehetek részt templom szentelési ünnepélyetekben, nem mulaszthatom el, hogy legalább e sorokban én is meg ne jelenjek s főpásztori üdvözléssel hozza ne járuljak a ti méltó lelki örömetekhez.

Mert valóban egy keresztény gyülekezetre nézve alig lehet nagyobb és szentebb öröm, mint a minőt egy templom építése, illetőleg annak felszentelése adhat [...]

És a ti örömetek, kedves atyámfiai, annál nagyobb lehet, ti annál felemelőbb önérzettel tekinthettek szerény kis templomokra, mily szép bizonyítéka az a ti vallásos buzgóságotoknak és áldozat készségeiteknek a jelenben, ép oly marandó emléke lesz azoknak a jövőben is évszázak hosszú során át. Oh hány gyülekezet vehet példát rólatok most és ezután is arra nézve, hogy erős akarattal szinte nincs lehetetlen dolog. Midőn ti szinte csak ketten vagy hárman s bizony alig többen 10-nél 20-nál elhatároltátok, hogy magatoknak egy kis templomot építtek s ezt ha sok bajjal és küzdelemmel végre is hajtottátok ezzel csaknem kézzel foghatóvá tettétek Istennek ama mondását: »ha annyi hitetek lenne, mint egy mustármag, hegyeket mozdítanátok ki helyökből.«

Fogadjátok azért tőlem is mindenek előtt méltányoló elismerésemet azért a kitartásért, állhatatosságért s áldozat készségért, melyeket, hiszem, szerény, de a célnak teljesen megfelelő templomok építése körül tanúsítottatok. Legyen beírva a gondviselés könyvébe minden fillér és minden porondszem, melyeket ti vagy jóakaróitok e szent célnak hoztatok. Buzgó törekvéstek, kegyes munkálkodástok s nem egyszer tán önmegtágadástok teremje meg számotokra és maradékitok számára is mindazon gyümölcsöket, melyek lelkünknek nem csak a földi, hanem a mennyei életre is örök táplálékul szolgálnak.

[...] Fogadjátok ismételten főpásztori üdvözlétemet templom szentelési örömnepélyetek alkalmából.⁴⁷

A templomszentelésről több újság is beszámolt: a *Keresztény Magvető* 1885. évi 5. számában tudósított az eseményről: „A bodoki unitáriusok leginkább a saját körükben gyűlt adományokból egy szép kis templomot építettek s október 4-én ünnepélyesen fel is szenteltek. A felszentelést, melyre vidékről is sokan jelentek meg, Lőfi Áron köri esperes, Török Sándor kőröspataki és egyszersmind

⁴⁷ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában.

bodoki és Kiss Sándor laborfalvi lelkész afiak végezték, Hitbuzgóság s egyházszeretet lakozzék az új templom falai közt.”⁴⁸

A *Székelly Nemzet* szinte szó szerint a fent idézett szöveget közli, és hozzáteszi: „[...] A templom felépítésében legnagyobb buzgóságot Barabás József körjegyző és kebligondnok fejtett ki, amiért méltán illeti meg őt a dicséret. Az avertált és most már fiókegyházat képező hívek száma mintegy 120.”⁴⁹

A már említett Török Sándor lelkész méltatásában pedig ez áll: „A megnyitó beszéd, melylyel az új templomot nagyszámu közönség jelenlétében felavatta, teljesen igazolta a benne helyezett bizalmat.”⁵⁰

A templomépítés nagy terhet jelentett a kis közösségnek. A sepsikőröspataki unitárius egyházközség Aranykönyvébe sajnálatos módon 1883-tól 1890-ig nem jegyezték be a beérkezett adományokat, és a templomépítés költségvetési adatait sem ismerjük.

Az 1886-os év megpróbáló események elé állította az anyaegyházat is: az év tavaszán tüdőbajban elhunyt az egyházközség lelkésze, Török Sándor, ezt követte két, szabálytalanságokkal és villongásokkal tűzdelt lelkészválasztás, majd csak a harmadik választás alkalmával választották meg Deák Miklós lelkészt, az ő beköltözése estéjén ismeretlen tettesek felgyújtották a papi istállót. Ilyen körülmények között a bodoki leányegyház nem tudta a templomépítéshez szükségelt kölcsönt visszafizetni a központnak, sőt, újabb kölcsön felvételét szorgalmazták a bodokiak, amit az EKT visszautasított.⁵¹ A meg nem térített kölcsön ügyében 1887 májusában az EKT levélben fordult a háromszéki espereshez, de mivel nem történt érdemleges előrelépés, az augusztusban tartott EKT-ülésem újabb felhívást intéztek az esperesi hivatalhoz.⁵²

1888. július 12-én a Ferencz József püspök vezette vizitáció Sepsikőröspatakra érkezett. A következő napra meghívták a bodoki leányegyházközség vezetőségét is számadásra.⁵³

Ez időben nemcsak a bodoki, hanem a kovásznai, sepsiszentgyörgyi és brasói egyházközség is nehézségekkel küzdött. 1889. július 9-én, a Laborfalván tartott köri közgyűlésen, miután bemutatták a nehézségeket, indítvány született egy

⁴⁸ *Keresztény Magvető* 20., 5. sz. (1885): 325.

⁴⁹ „Templomszentelés”, *Székelly Nemzet*, 1885. október 6., 153. sz.

⁵⁰ Sz., „Az elhunytak emlékezete”, *Keresztény Magvető* 21., 3. sz. (1886): 184.

⁵¹ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában, levélt. sz.: 13/1886.

⁵² Uo., levélt. sz.: 46/1887.

⁵³ *Vizsgálati Jegyzőkönyv*, Sepsikőröspatak, 1875, 56.

körlelkészi állás létrehozása érdekében.⁵⁴ Az indítványt vagy nem továbbították a Főhatósághoz, vagy nem jött rá válasz, mert az 1890. július 9-én Bölönben tartott egyházkerületi gyűlésen újból szóba került a körlelkészség felállításának kérése.⁵⁵ Ugyanakkor azt is kérték, hogy „a Baldácsi alap legyen egyenesen arra fordítva, hogy a körlelkészet Háromszéken felállítassék”⁵⁶

A gyűlésen a brassói, kilyéni, bodoki, laborfalvi és kovásznai egyházközségek kölcsönért folyamodtak, de a közgyűlés indítványozta, hogy az eklézsiáknak adandó kölcsön mérsékelt kamat mellett törlesztésre legyen utalványozva.⁵⁷

A szűkös anyagi lehetőségek ellenére 1890-ben a bodoki egyházközség orgonát is szerzett nemrég készült templomába. Sajnos a korabeli bodoki jegyzőkönyvek hiányában csak a sepsikőröspataki unitárius egyházközség levéltárában őrzött, 1890-ben készített gyűjtési jegyzék az egyetlen tanúja ennek a beszerzésnek. A listán 64 helybeli lakos neve szerepel, az összegyűjtött összeg 28 forint 14 krajcár. A gyűjtőív címe: *Akik az 1890 évben az unitárius orgona kijavítása költségeihez keresztényi készséggel hozzájárultak*. Mivel a sepsikőröspataki unitáriusoknak saját orgonaalapjuk volt már évek óta, valamint az a tény, hogy 1890-ben nem javították hangszerüket, arra enged következtetni, hogy e gyűjtés a bodoki, rossz állapotban levő megvásárolt orgona megjavítására történt. Az orgona szelládájának aljára ragasztott felirat tájékoztat a történekről: „Ezen orgona készült új korába[n] S[epsi]szentkirályba 1819-ben. Répeláztatott [!] Bodokon 1890-be homoródalmási Bartha György úr által, bodoki Orbán Ferenc kurátorsága alatt. Dicsérünk téged Isten.” De honnan is került ez a régi orgona a bodoki templomba? Ugyancsak a szelládjában, a rugók mögött található még egy fehér papírra fekete tintával készült beírás: „1819 Mach mich Thomas Bolters in... N...”⁵⁸ A keresztényfalvi orgonakészítő mester munkáját a sepsiszentkirályi unitárius templom részére készítette 1819-ben. Ennek leírását az 1827-es püspöki vizitációs jegyzőkönyvben találtuk meg: „egy öt mutatio tremulás, előlnyomás cla-

⁵⁴ *Jegyzőkönyv a háromszéki unitárius egyházköri közgyűlésében, felvétel Laborfalván 1889 évi július 9n*, Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában.

⁵⁵ *Jegyzőkönyv felvétel a háromszéki unitárius egyházkerületnek Bölönben 1890 július 9-én tartott közgyűlésén*, Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ A szöveg töredékes, a helységnévből csak az N betű olvasható. Az orgonakészítő más bejegyzéseiből tudjuk, hogy keresztényfalvi (Neustadt), I. HERMANN Binder, *Orgeln in Siebenbürgen. Orga in Ardeal*, ford. Irineu BUGA (Kludenbach: GMV, 2000), 95.

viaturájú új orgona állíttatott a venerabilis Fő Consistorium határozata következtetésül, számos személyes emberek különös Istenes adományiból.⁵⁹ Sepsiszentkirályon 1881-ben felmerült a „gyenge orgona” kicserélésének gondolata, a helyébe állított orgona építője Nagy József brassói orgonakészítő volt, aki szerződés szerint a régi hangszert fizetsége részeként 1883 tavaszán magával vihette Brassóba. A bodoki eklézsia bizonyára tőle vásárolta meg, feltehetően még 1883-ban.⁶⁰ Az 1885. évi számadás tanúsága szerint azonban az orgonát csak a templomszentelés évében szállították Bodokra, ahol egy ismeretlen foglalkozású, Kontza Tamás nevű személy állította fel.⁶¹

A korabeli számadások arról tanúskodnak, hogy 1885-ben az összeállított orgona feltehetően működésképtelen maradt, s azt csak 1890-ben, az egyházközség gondnoka, Orbán Ferenc 50 forintos kölcsönéből sikerült kijavíttatni és használatba venni.⁶² A munkálatot a homoródalmási orgonaépítőre, Bartha Györgyre bízták.

A szélszekrény belsejében egy ragasztott papíron való feliratot találtunk: „Ezen orgona készült uj korában S. Szent Királyba 1819-ben / Réperáltatott Bodokon 1890-be / Almási Bartha György ur által Bodoki Orbán Ferencz Curátorsága alatt / Dicsőrünk téged Isten.” A hangszer javításának emlékét őrzi a játszóasztal fedelén való bejegyzés is. Az egyik fasípon Fodor Albert neve olvasható, aki együtt dolgozhatott a mesterrel. A fűjtatón található bejegyzésen kitörölték ugyan a nevét, de a keresztnév olvasható. A hangszerláda hátoldalán több érdekes rajz, illetve írás található. Pl. „Isten Dicsőítésére való orgona. Mindenki ügyeljen a tanításra” vagy „Nagy az Úr aki [...]”. Emellett egy töredékes latin nyelvű szövegrész is találtunk: „Perge domum f[...]quia tergu tua.” A latin szöveget Csáky Árpád történész egészítette ki: „Perge domum Forgáts, tangit tua

⁵⁹ *Sepsi Szentkirályi Unitárius templom Rendelések jegyzőkönyve 1789–1853*, 212.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Bodok, számadási jegyzőkönyv, 1886. január 21., pénzkiadás: „15) Orgonáért Szentkirályba 5 Frt [...] 19) Kontza Tamásnak az orgona összeállításáért 2 Frt.” *Háromszékköri esperesi vizsgálószerkesztés jegyzőkönyv 1886*, o. n.

⁶² Bodok, számadási jegyzőkönyv, 1891. január 27., pénzfelvétel: „6) Orgonakészítésre felvett kölcsön 50 frt”; pénzkiadás: „1) Orgonacsínáltatásért 50 frt [...] dicsőretére válik gondnok Orbán Ferencz atyánkfának, hogy használható orgonát állított fel, egyszersmind gondnok atyánkfának elismerés nyilvánítatik a kepetartozás pontos behajtásáért.” *Háromszékköri esperesi vizsgálószerkesztés jegyzőkönyv 1891*, o. n. Az 50 forintos kölcsönből még 1897-ben is 14 forint 2 krajcárral tartozott az eklézsia Orbánnak. Bodok, számadási jegyzőkönyv, 1897. január 28. *Háromszékköri esperesi vizsgálószerkesztés jegyzőkönyv 1897*, o. n.

tergora Korbáts”. Szerinte az idézet a Báthori Gábor fejedelem ellen Erdélybe küldött Forgách Zsigmond kassai főkapitányra vonatkozik.⁶³

A dokumentumokból hiányoznak a hangszer Bodokra jutása körülményeinek részletei, valamint az is furcsa, hogy Nagy Józsefet, a korábbi tulajdonosát miért nem bízták meg a hangszer kijavításával. A hangszer a templom bejáratától balra levő karzatra került.

Minden anyagi nehézség ellenére néhány év alatt a bodoki unitáriusok haranglábat készítettek, templomot építettek és orgonát vásároltak!

A bodoki leányegyházközség további történetére csak a háromszéki esperesi levéltárban őrzött egyházköri közgyűlések jegyzőkönyveiből vett adatokból következtethetünk. Valószínű, hogy a bodoki egyházközségnek külön jegyzőkönyvei lehettek, mert sem a kálnoki számadásos jegyzőkönyvekben, sem a presbiteriális gyűléseken felvett jegyzőkönyvekben nem említik a leányegyházközség kérdéseit, évi elszámolásait. Ezek viszont egyelőre nem kerültek elő.

József Lajos sepsiszentgyörgyi lelkész-esperes a körüli jegyzővel való levélváltásban a körüli jelentés kapcsán, amelyet Kolozsvárra kellett felküldeni még 1917-ben is, a következőket írja Bodokról: „[...]A szorványokról való jelentésben Bodoknak a lehetőleg szentelj egészen külön helyet s hangsúlyozd azt is, hogy a bodoki lelkészhelyettes végezhetné az egész Olt fejből a szorványok gondozását is.” A lelkészhelyettes kinevezésének elodázását is megnevezi: „[...] Bodoknak is hajlandó a Püspök úr lelkészhelyettes adni, azonban fél a kálnoki lelkészi jövedelmet megrövidíteni s fél különösen attól, hogy az E. K. Tanácsot folyton segílyért fogja zaklatni. Ilyen felfogással szervezni, újítani, teremteni nagyon nehéz. Éppen ezért kell jelentésed rendjén, közgyűlésünknek olyan indítványt tennie, hogy azt így a K. Tanács, mint a Főtanács tárgyalja.”⁶⁴

A század végére, alig huszonöt év után a bodoki unitáriusok száma a felére csökkent, de élni akarásukat mutatja az a tény, hogy a leányegyházközség ma is létezik, őrzi értékeit.

⁶³ Székelyföld települései: Bodok (Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye Kiadó, 2016), 64.

⁶⁴ Háromszéki Unitárius Esperesi Levéltár, a Brassói Unitárius Egyházközség Levéltárában, levélt. sz.: 34/1917.

Egy Körmöczi János-kézirat forrásáról

A Körmöczi János életművének szentelt 2013-as konferencia nem csupán új eredményeket hozott, hanem további kutatási feladatokat is megjelölt. Az ilyen munkálatok megkerülhetetlen segédeszköze természetesen a Molnár Lehel tanulmányának függelékében megjelent összeállítás a püspök hagyatékában ránk maradt kéziratokról,² s az alábbi ismertetendő téma fontosságának felismerésében természetesen komoly segítséget jelentettek a konferenciakötet további tanulmányai is. Az is világossá vált azonban, hogy milyen nehézségekkel kell az ilyen feladatra vállalkozónak szembenéznie. A kötet tanulmányai közül átfogó igénytel Biró Annamária sorai fogalmazták meg, hogy „a kutatás jelen fázisában még nem lehet átfogó következtetéseket levonni. Ez egyrészt az életmű kéziratos jellegéből fakad, másrészt viszont a kéziratos hagyaték sajátos összetételéből. Tény az, hogy Körmöczi könyvgyűjteménye és kéziratai arra engednek következtetni, hogy előszeretettel olvasta, fordította azoknak a német filozófusoknak, államtudósoknak és történészeknek a műveit, akiknek erdélyi recepciójáról még mindig nem tudunk eleget. Viszont kevés olyan önálló munkát hagyott hátra, amelyből kiderülne, hogy miként interpretálta és próbálta korának erdélyi viszonyaira alkalmazni elméleti tudását.”³

Ezekkel a nehézségekkel szembe kellett tehát néznie annak is, aki felfigyelt az unitárius kollégium egykori kéziratárának egyik, a konferencián egyébként kisebb figyelmet kapó kolligátumára. Kiindulópontul érdemes idéznünk Lakó Elemér leírását:

¹ ERDŐDI Alexandra Anita (Szeged, 1993) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájának Régi Magyarországi Irodalom alprogramjának negyedéves hallgatója. Kutatási témája Körmöczi János eddig kevésbé tárgyalt fordításának (*Phosphorus Polgárfejedelem*) vizsgálata, a Körmöczi-életműben és a tágabb irodalmi hagyományban való elhelyezése. Elérhetősége: erdodi.alexandra.anita@gmail.com.

² MOLNÁR B. Lehel, „Körmöczi János szerepe az unitárius egyházi levéltár kialakításában”, *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 231–251.

³ BIRÓ Annamária, „Körmöczi János és a göttingeni történet- és államtudományok”, *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 365–382., 365.

„1176/A [Fichte, Johann Gottlieb] *A gondolkodásbeli szabadságnak az európai fejedelmektől, kik azt eddigelé elnyomták, vissza kívénása* (Hungarian Translation of Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europas die sie bisher unterdrückten 1792) Hungarian; copy, second half of 18th c. C: Körmöczi János 20 f. (p.1.) 260–210; cardboard. German version: Msu 334.⁴

1176/B Paine Thomas Excerpta ex T[homas] P[aine] Hungarian Translation of some parts of *The Rights of Man* 1791 or of the German version of *Die rechte des Menschen*, Kopenhagen, 1793) Latin; copy, second half of 18th c. C: Körmöczi János ff.21-40 (p.1. ff 38-40 blank); 260×210; cardboard⁵

1176/C [Blumauer, Aloys] *Phosphorus polgárfejedem, avagy világ minden papjai bolondsága* (Hungarian Translation of Fürstbürger Phosphorus ...) Hungarian; copy, second half of 18th c. C: Körmöczi János ff. 42-64 (p.1.); 260×210 cardboard⁶

1176/D Martinovics Ignác *Oratio funebris quam praesente cadavere perillustris ac clarissimi Domini Aloisii Capuano... dixit ...* 1791 Latin; copy, last decade of 18th c.⁷ C: Körmöczi János ff. 65-72. (p.1.) 260×210 cardboard.⁸

Látható a leírásból, hogy a kolligátum az európai és a magyar felvilágosodás fontos szövegeit tartalmazza a tudós püspök fordításában, illetőleg másolatában, ám eddig csak az elsővel foglalkozott alaposabban a szakirodalom: Johann Gottlieb Fichte röpiratának fordításáról Hajós József tett közzé mértékadó tanulmányt.⁹ Kétségtelen, hogy Ludassy Mária dolgozata e kézirat által is ösztönözve készült el a mondott konferenciára, ám ő nem e kivonattal foglalkozott, teljes joggal fontosabbnak tartotta, hogy a nálunk kevésbé ismert Thomas Paine bölcslettörténeti helyének árnyalt bemutatásával segítse elő a Körmöczi-kutatást. Az itteni másolatról ugyan még nem értesülve, de színvonalas publikációk készültek a negyedik darabról is. Martinovics Ignácnak a lemerbergi egyetem orvosi patológiát oktató tanára fölött elmondott gyászbeszédét a magyar fordítást is mellékel-

⁴ (Magyar fordítás *A gondolkodásbeli szabadságnak az európai fejedelmektől, kik azt eddigelé elnyomták, vissza kívénása* 1792. Magyarul, másolat, a 18. század második fele, német verzió: MsU 334.)

⁵ Thomas Paine *Az ember jogai* 1791 (angol) néhány részének fordítása vagy *Az ember jogai* 1793 (német) verziójának fordítása. Latin, másolat, a 18. század második fele.

⁶ *A Fürstbürger Phosphorus* magyar fordítása. Magyar, másolat, a 18. század második fele.

⁷ Latin, másolat, a 18. század utolsó évtizede.

⁸ LAKÓ Elemér, *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca* (Szeged: [JATE], 1997), 235.

⁹ HAJÓS József, „Egy röpirat a gondolat szabadságáról”, *Korunk* 31., 12. sz. (1972): 1806–1811.

ve a Karácsonyi Béla irányításával dolgozó Ujj Annamária adta ki, aki nem csupán szakszerű jegyzetekkel látta el a szöveget, hanem példás annotációkat közölt az idézett szerzőkről is.¹⁰ Ráadásul később egy igényes tanulmány is készült az életmű ilyen típusú szövegeiről, amelynek összegző megjegyzése szerint ebben „a szerző arról értekezik, hogy a halál mindennek a végét jelenti (nyilvánvalóvá téve ezzel a lélek halandó voltával kapcsolatos meggyőződését), így halhatatlanságra kizárólag oly módon tehetünk szert, ha jelentős és az emberiség javát szolgáló tetteket hajtunk végre, s nevünk feljegyzésre kerül az emberi nem annaleseiben”.¹¹

A harmadik darabbal ugyanakkor nem foglalkozott sem a konferencia, sem a korábbi szakirodalom, jóllehet Lakó javaslatot tett a magyarra fordított szöveg eredetijének szerzőjére is. Egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy a kolligátum fontosságára talán már korábban is felfigyelőknek ugyanakkor éppen ez a javaslat vette el a kedvét a további vizsgálódástól. Lakó ugyanis Aloys Blumauert nevezte meg szerzőként, ám talán már az előttem vizsgálódók számára is kiderülhetett, hogy az ausztriai felvilágosodásnak ez az alakja nem írt olyan művet, amely a *Phosphorus polgárfejedelem, avagy világ minden papjai bolondsága* c. szöveg forrása lehetne. Blumauer ismert volt a saját korában, magyarították is műveit, de nem őt kell keresni a *Fürstbürger Phosphorus...* írójaként.

Így viszont csak a cím alapján próbáltam eljutni az eredeti szöveg valódi szerzőjéhez. Az internet használatával természetesen megkönnyített vizsgálódás alapján meg lehetett állapítani, hogy egyedül Johann Friedrich Ernst Albrecht szerepel a németországi szakirodalomban olyanként, akinek a fent említett címmel munkája jelent meg a 18. században.¹²

¹⁰ MARTINOVICS Ignác, *Gyászbeszéd Aloisius da Capuano felett*, bev., kiad. és jegyz. UJJ Annamária (Szeged: Lymbus, 1994), 145–186.

¹¹ BALÁZS Péter, „Martinovics Ignác tudományos-filozófiai értekezéseinek peritextuális vizsgálata”, *Korall* 12., 43. sz. (2011): 66–81, 74.

¹² Hajós József egy publikációjából később értesültem arról, hogy Johann Friedrich Ernst Albrechtet egy körkérdésre válaszolva Rác Győző már 1981-ben gyanúba hozta. Hajós körkérdése az urológia és az utópia viszonyára vonatkozott, s a korai újkorra vonatkozó válaszok között Rác szóba hozta ezt a művet is. Mint erről hamarosan szólunk, a Körmöczi által hazahozott, s jelenleg a kolozsvári akadémiai könyvtárban lévő példányt olvasta. HAJÓS József, „A 2000-beli Utunk utopikumaiból”, in *Utunk Évkönyv* (Kolozsvár: Întreprinderea Poligrafică, 1981), 133–142. (Tanáraitól kapott információ szerint az ebben az időben a *Korunk* szerkesztőhelyetteseként dolgozó Rác a történeti kérdések iránt is érdeklődő filozófus volt.)

Az 1752 és 1814 között élt Ernst Albrecht rendhagyó és kalandos életviteléről, sokoldalúságáról és rendkívüli termékenységéről elhíresedett személyiség¹³ volt: orvosként, drámaíróként, színházigazgatóként és könyvkiadóként is számon tartja a szakirodalom. Altonában született, s az itteni alapiskoláztatás után 1769–1772 között orvosi tanulmányokat az erfurti egyetemen a jó nevű Johann Wilhelm Bauer professzor mellett folytatott, aki szállásadója is volt, hogy aztán később az apósa legyen, hiszen az ő tizennégy esztendőös lányát vette feleségül. A végzés után privat docensként orvosi és orvostörténeti előadások tartásával próbált egzisztenciát teremteni. Bár első irodalmi művét, a *Der unnatürliche Vatert* (*A természetellenes apa*) című háromfelvonásos szomorújátékot már 1776-ban megírta, egy ideig felhagyni látszott az irodalmi tevékenységgel. 1776-ban ugyanis feleségével együtt Észtországba költözött, ahol Karl Reinhold Manteuffel gróf magánorvosa lett. Életrajzírói szerint a főúr szolgálata alkalmat adott arra, hogy nagy utazások keretében Oroszországot is megismerje. 1780-ban tértek vissza Erfurtba, s ezt követően bontakozott ki irodalmi tevékenysége, amely erős ösztönzést kapott az 1782-ben egy színházi csoporthoz csatlakozó feleségétől is, hiszen az így vállalt vándorélet során került kapcsolatba a szellemi élet több fontos személyiségével, így Friedrich Schillerrel is. Szerzőnk nem csupán a francia felvilágosodás nagyjainak lett lelkes olvasója (Rousseau-tól le is fordított bizonyos szövegeket), hanem a francia forradalomnak is, s publicisztikai írásaiban hangot adott az Amerika függetlenségéért harcba szállók melletti elkötelezettségének is. Bár az ezeket az eszméket hirdető kulcsregényei számos darabját névtelenül és fiktív nyomdahely feltüntetésével jelentette meg, 1795-ben az akkor még együtt élő házaspár jobbnak látta a dán királyság fennhatósága alá tartozó, s cenzúrával kevésbé sújtott Altonába áttelepülni. Itt tagja lett a szabadkőműves páholynak. Figyelemre méltó az itteni színházi tevékenysége is: az altonai (hamburgi) nemzeti színházban 1796 és 1800 közötti időszakban Albrecht volt az igazgató, Sophie Albrecht pedig a kor egyik elismert színésznőjeként játszott itt. Ekkortájt elváltak ugyan, de az 1800-as évek elején újra összeházasodtak, s ettől kezdve haláláig immár szinte kizárólag orvoslással, illetőleg nagy népszerűségnek örvendő, s számos nyelvre, így magyarra is lefordított orvosi művek írásával és kiadásával foglalkozott.

Bár szorosabban vett irodalmi szempontból sokan az első német erotikus regényként méltatott *Lauretta Pisanát* (1789) tartják a legjelentősebbnek, szempontunkból fontosabbak a kortárs kritikában nagy visszahangot kiváltó politikai

¹³ Rüdiger SCHÜTT, szerk., *Verehrt. Verflucht. Vergessen. Leben und Werk von Sophie Albrecht und Johann Fiedrich Ernst Albrecht* (Hannover: Wehrhand, 2015).

üzeneteket tartalmazó művei. A politikai szatírák műfaja sem állt távol tőle, 1790-ben megjelent a *Die Regenten des Tierreichs (Állatország kormányzói)* c. műve, amelyben a 18. századi európai uralkodók allegorikusan jelennek meg, különösen nagy visszhangot váltott ki. Jó ideig sokan nem tartották sokra költői, írói munkásságát, és ennek hangot is adtak. Voltak, akik ponyvaszerzőnek tekintették. Nyilvánvaló, hogy bizonyos közegekben és periódusban az sem tett jót megítélésének, hogy nem volt nehéz forradalompartiként megbélyegezni. Nem volt ilyen nyíltan fellázító az a tézisregény-sorozata, amely az 1790-es években jelent meg, s amelynek egyes darabjaiban antik mitológiai alakok vagy a Bibliában szereplő személyek (Saul, Sardanapalus) fiktív történetek hősei. Ezekben a jók mindig az emberi ész (Vernunft) szolgálatában állnak, s állhatatos küzdelmet folytatnak a maradiság erkölcstelennek és ostobának lefestett képviselőivel szemben. Általában győzedelmeskedik is a ráció, s ezt retorikailag a történeteknek a régmúltba vagy egy megközelíthetetlenül távoli térségbe történő elhelyezése próbálja hitelesíteni. Él azzal az irodalmi fogással is, hogy az ész ilyen diadalát elmesélő történetre egy régi kódexben bukkant rá. Albrecht tehát olyan életművet hagyott maga után, amely mind a mai napig tartogat még irodalmi és eszmetörténeti érdekességeket és megválaszolatlan kérdéseket.¹⁴

Nem tudjuk, Körmöczi mennyit olvasott el ezekből a művekből, s hogyan figyelt fel a fiktív történeteket elmondó sorozatba jól beilleszthető *Fürstbürger Phosphorus oder Die Allerweltpfaffenharlekinade. Eine komische Geschichte aus der Sphäre des Mondes* című szövegre, amely először nem sokkal a püspök hazatérése előtt, 1797-ben jelent meg, és további három kiadást ért meg 1800-ban, 1808-ban és 1810-ben. Minden esetre a mondott sorozat egyes darabjai közötti tudatos választást sem tarthatjuk kizártnak. Mint majd látni fogjuk, a megszo-kott módon itt is az ész áll a jó oldalon, a regénysorozat egyik darabja sem jele-níti meg ugyanakkor a leküzdendő babonás vallási fanatizmust olyan részletességel, s az egyes vallások és felekezetek megalapozatlan kizárólagosságtudatát olyan érzékletesen és konkrétumokban gazdagon, mint ez a mű. Egy kicsiny és megpróbáltatásoknak kitett közösség tagjaként Körmöczi könnyen megszólítva érezhette tehát magát. Ilyen megfontolásokból vásárolhatta meg tehát, s hozta

¹⁴ Mint mondtuk, gyakran álneven írt, s ezekben vagy egy korábbi művével utalt magára, vagy a kiadvány utolsó lapján egy monogramot adott meg, vagy anonim módon jelentette meg a szövegeit. Sőt kiadóként azt a cselt is bevetette, hogy a változatlan utánnyomásokat más címmel adta ki, mintha azok teljesen új művek lennének. Például így járt el az 1799-ben megjelent *Europens Götter im Fleisch* című művével, melyet változatlanul kiadott még *Der mächtige Parrunkowitsch nebst einigen Miniatur-Gottheiten* és *Empfindsame Reisen durch den europäischen Olymp* címeken is.

haza a kolozsvári akadémiai könyvtárban mai napig meglévő példányt (Jelzete: U-75008), amelyben azonban sajnos a szöveg jellegére vagy a fordítás körülményeire vonatkozó megjegyzés nem található. Molnár Dávid köszönettel vett vizsgálata is csak azt tudta megállapítani, hogy a tulajdonosi bejegyzésen kívül az utolsó lapon viszont egy tartalmi felosztás olvasható arról, hogy az egyes fejezetek és részek melyik strófával indulnak és érnek véget. Logikus arra gondolnunk, hogy ez a fordítás megkezdésekor születhetett.

Mivel a Körmöczi-életmű további szövegeinek vizsgálata is szükséges annak körvonalazásához, hogy mikor és milyen célból készíthette el a magyarítást, ezt későbbre halasztjuk, s esetleg másokat is megfontolásra készítve most csupán a kompozíció és a gondolatmenet ismertetésére vállalkozunk.

A *Fürstbürger Phosphorus* történetének alapját tehát az adja, hogy a holdbéli fejedelem, Phosphorus mai szóhasználattal élve depressziós lesz, az orvosai pedig gyógyulásul nevetéskúrát ajánlanak neki. Nem túl hosszú fejtörés után orvosai és tanácsadói számára az is világossá válik, hogy a leghasznosabbak ebből a célból a föld legnagyobb bolondjai, a papok. Határozat születik tehát arra, hogy meghívják őket a fejedelem birodalmába, hogy nevetessék meg a polgárfejedelmet. A gyógyító nevetéskúra során pedig többrészes vallási diskurzus bontakozik ki, amelyek során fontos teológiai kérdéseket érintenek.

A német eredeti ötszáz strófas, illetve tartozik hozzá egy, a szerző által készített igen terjedelmes jegyzetapparátus is, ez utóbbit viszont Körmöczi egyáltalán nem fordította, említést sem tett arról, hogy van egy ilyen kiegészítése is az eredetinek. Teljes egészében lefordítja viszont az eredeti címet. Az ezt követő verses szöveg összesen hét részből áll, és minden egység kap az elején egy rövid prózai összegzést.

Az első részben (1–102. strófa) a holdbéli fejedelem és állama bemutatása történik meg. Phosphorus nem tart pohárnokokat, inasokat, főkamrásokat, orvosokat, kitanulta, hogyan gondoskodik magáról nehéz helyzetekben. Ennek aprólékos bemutatása után az ország és annak törvényei kerülnek előtérbe. Országában mindenki szabadon halászhat és vadászhat. Az udvari ünnepek ízlések, de visszafogottak, az udvarban nem tűrik a talpnyalókat. Phosphorus minden helyzetben a legnagyobb tisztelettel viseltetik mások iránt, tisztességes minden helyzetben, a feleségéhez is hű marad. A költőket, drámaírókat nem fogja vissza semmilyen törvény vagy szabály, a kifogásolható, helytelen dolgokat bátran kritizálhatják. Sőt, a fejedelem megjutalmazza azt az egyszerű embert, aki közli vele, ha rosszul uralkodik, hiszen számára világos, hogy a rossz uralkodó leváltható.

Az országban nincsenek zsoldosok, akik a népet sanyargatnák. Nincs rájuk szükség, mert az államban mindenki katona, és ha kell, önként vonul hadba, hiszen saját országát, vagyonát, családját védi. A fejedelem egyáltalán nem keresi a harcot, mert a hódításokat lopásnak gondolja, viszont ha megtámadják őt és országát, minden további nélkül megvédi magukat, és példát statuálnak az ellenfél számára.

Az adókat sem ismerik. Nem kellenek orvosok, ügyvédek. Nagyon kevés, de annál világosabb törvénnyel működik ez az ország, de arra is figyelnek, hogy mindenki megértse a saját nyelvén ezeket. A pápa nem szólhat bele abba, hogy ki legyen a fejedelem, nem ismerik a cölibátus, a kolostori nevelés és a vallási intolerancia fogalmát sem. Bárki alkothat írásműveket, aki tud írni, a fejedelem is támogatja őket, a kritika is szabad, a cenzúra pedig nem létezik, a fejedelemnek évente el kell számolnia avval a pénzzel, amit a népe rábízott.

A második részben (103–181. strófa) derül ki, hogy a fejedelmet depresszió kínozza, s elhangzik az a tanács, hogy ha a baj ellen a nevetés a legjobb módszer, akkor a földi papokra van szüksége a gyógyuláshoz. A világ minden tájáról érkeznek a vallások és felekezetek képviselői. Különböző módokon jutnak fel a Holdra: arany kecskén, Pegazuson, Bálám szamarán, a szerzeteseknek gyalog kellene az utat megtenniük, amit nehezményeznek, de a holdbéliek gyorsan rávilágítanak arra, hogy a szegénységi fogadalmuk miatt ez a hozzájuk illő mód, illetve talán egy kis testmozgás sem árt. Phosphorus vacsorával fogadja a megérkezőket, ahol már az ültetési rend sem egyszerű. Végül a sorsra bízzák magukat, így fordulhat elő, hogy minden pap olyannal lesz szomszédos, aki számára a legkevésbé sem elfogadható (például: az angliai érsek egy presbiteriánus, egy pópa egy katolikus püspök mellett kap helyet). A különböző meggyőződésbeli konfliktusokra is nagyon gyorsan fény derül, az egyik ilyen az úrvacsora kérdése. Phosphorus nevetésterápiájának első fázisa sikeresnek mondható, a vitatkozó papokon csak nevetni tud, azok viszont teljesen értetlenül állnak a nevető fejedelem előtt, nem értik, hogy lehet egy ilyen fontos vitán kacagni. Itt meg is sértik a fejedelmet, aki viszont bölcsen aludni küldi a már részeg papokat.

A harmadik részben (182–297. strófa) a papoknak azokra a kérdésekre kell megfelelniük, hogy ki, hogyan és miből teremtette a világot. Aki erre jól felel, az jutalmat kap. Itt kezdődik az újabb vallási „vetélkedő”, hiszen mindenki a saját hitének megfelelően válaszol. Elsőként egy rabbi szólal meg, aki azt mondja, hogy Elohim teremtette a világot hat nap alatt a semmiből. Majd rátér Mózes életére. Átveszi a szót azonban a többi vallás képviselője, és így az északi mondakör, a görög mitológia, valamint a különböző keleti tanítások felkentjei próbálják a saját igazukat bizonygatni a világ teremtésével kapcsolatban. Phosphorust nem

tudja meggyőzni egyik pap sem, a vitatkozók viszont már majdnem egymásra is támadnak a nézetkülönbségek miatt. Végül egy holdbéli egyszerű polgár kapja a jutalmat, aki szerint csak becsületesen kell élni, és az a legfontosabb válasz bármilyen kérdésre.

A negyedik részben (299–321. strófa) a világban történő rossz dolgokról esik szó. A kérdés, hogy ezek vajon Istentől származnak-e. A Korán és a Biblia követői abban egyetértenek, hogy nem köthetőek ezek egyértelműen Istenhez. Egyesek kinek-kinek a saját lelkét tekintik a döntéseket meghozóknak, mások az ördöghöz rendelik a gonosz és rossz tetteket.

Az ötödik rész (322–357. strófa) szorososan kapcsolódik a negyedikhez. Itt a kérdés az, hogy mi kedves Isten előtt, hogyan lehet a mennyországba jutni. Itt sincs egyetértés. Előkerül az állatáldozat, az önsanyargatás, mindenféle földi öröm megtagadása is. De a legnagyobb vita a jó cselekedetekről van, vagyis arról, hogy a jó, önzetlen tettek vajon hozzájárulnak-e az üdvösséghez, vagy csak a hit szükséges hozzá. A rész végén egy keleti bölcs okoz derűtséget, aki szerint csak a tehéntrágya által következhet be a tisztulás és üdvözülés. Ezzel a kijelentésével pedig Phosphorus is végleg kigyógyul a betegségéből, mert olyan jót nevet rajta.

A hatodik részben (358–390. strófa) a halál utáni állapotról folyik a vita. Itt olyan kérdések merülnek fel, hogy létezik-e a mennyország és a pokol, van-e lélekvándorlás. Meglepő módon a mohamedánok tagadják a mennyország és a pokol létét, mások szerint viszont mindenik része a világnak, és ezzel örökké megmaradnak, csak más formában.

A hetedik, zárórészben (391–500. strófa) Phosphorus betegsége teljesen megszűnik, az ő beszédével fejeződik be a mű. Szeretne a polgárfejedelem is adni valamit a földi papoknak, ha már ennyire bolondok, és hiába cserélnék eszmét, nem tudnak megegyezni egymással. Megkaphatják az értelem poharát, ki-ki a magáét elveheti és kihatja. Mindenki félve, de megissza az üvegcsé tartalmát, kivéve egy rabbit, aki inkább visszatér a Földre. (Bár az egyes mozzanatok értelmezésére most még nem térhetünk ki, azt meg kell jegyezni, hogy az üvegcsék felbukkanása a történetet összekapcsolja a korábbi ilyen jellegű szövegekkel, ugyanis nem újkeletű az a motívum, hogy a Holdon vannak azok az üvegcsék, amelyekben a földi emberek eszét, értelmét tartják.¹⁵) A többiek viszont arra kérik Phosphorust, hogy segítsen nekik a Holdon letelepedni és fogadja be őket is. Az a helyzet áll elő tehát, hogy a hosszas vallási vita után végül a bölcs polgárfejedelem téríti meg a földi papokat a különböző kérdésekre adott reakciójával, és

¹⁵ A legrészletesebben Ludovico ARIOSTO *Az eszeveszett Orlando* című munkájában található meg ez a motívum.

egyfajta természeti vallást kínál fel nekik, míg a rabbi számárháton visszamegy a Földre.

Körmöczi János szinte teljes egészében lefordítja az ötszáz strófás szöveget. Változtat viszont a formán, a verses szöveget prózában adja. Mivel a fordítói módszer és a fordítás színvonalának elemzése sem tárgya jelen írásnak, most csak annyit jegyeznek meg, hogy a német eredeti hosszú felsorolásait nem mindig fordítja le az utolsó tagig elmenően, a tömörítés jegyében olykor egy stb.-vel jelzi, hogy még folytatódna a strófa. Előfordul olyan eset is, hogy latinra ülteti át a németet, a bibliai események leírásánál pedig egyszerűen a bibliai helyet adja meg. Ezek a fordítói megoldások viszont nem teszik érthetlenné, követhetlenné az átültetést, bár a sok latinizmus nem is könnyíti meg.

Ez az ismertető csak minimálisan tudja érzékeltetni azt, hogy Körmöczi János a nehéz feladatot sikeresen oldotta meg. Sok esetben komoly terminológiai nehézségeket leküzdve jutott el nagyon sikeres megoldásokig, s nyelvileg nem egyszerű szövegegységekre találta meg a megfelelő megoldásokat. Azt reméljük, hogy a termékeny tanár és püspök szövegei kontextusában megtalálhatjuk a választ arra, hogy mi volt a szándéka azzal a folytonos munkálkodással, amelynek egyik fontos darabja volt a német felvilágosodás eszméi terjesztésében nagyon eredményesen munkálkodó szerző fantáziát megmozgató művének magyarra ültetése.

Kálnoki Kis Tamás¹

„s hirdessed helyettem is a szót”²

(Emlékezés Dobai István vargyasi unitárius lelkészre,
1938. április 20-án Szent-Iványi Sándornak írt levele közreadásával)

Dobai István fél évet sem élt már azután, hogy alábbi, gyaníthatóan utolsó levelét vagy az utolsók egyikét megírta Szent-Iványi Sándornak. Ezért fontos ez a rövid híradás egészségi állapotáról, mert a leírtakkal valójában egész küzdelmes életét tekintette át, foglalta keretbe. A Tizenegyek irodalmi csoport költője, társadalomreformer, Homoródújfalú és Vargyas faluközösségeinek elkötelezett érdekvédője és szervezője, Balázs Ferenc barátja, pedagógus, teológiai gondolkodó, gyakorló lelkész és – mások mellett – gyermeklélek-gondozó/gyógyító, meseíró volt egyszerre: igazi reneszánsz ember.

Nem bíborban született. „Élete árvaságban indult, és szegénységben, és ezer nehézség között. Még azok is, akiket szerető és szerethető lelke segítségül szerzett, csak kevéssel járulhattak hozzá boldogulása megalapozásához. Mégis elvégzi a tanítóképzőt, mégpedig kiváló érdemjegyekkel. S amikor már kenyér lenne a kezében, kiüt a háború, hogy elhívja őt a halál szerűjére. Akik bajtársai voltak, azt mondják, jó katona volt. Ez a szelíd lelkű ember, aki egy bogarat el nem taposott volna, ha útjába került, tudta, hogy mi a kötelessége, amikor egy megőrült világ kellő[s] közepén létéért küzdött népe.”³

A háború poklát megtapasztalva jött rá, hogy lelki és szellemi felkészültsége még nem elegendő ahhoz, hogy jó keresztény és hasznos magyar legyen. Magánúton letette hát az érettségi vizsgát, és a teológia mellett beiratkozott a főhatalomváltás következtében románná lett kolozsvári egyetemre is.

¹ KÁLNOKI Kis Tamás (Cegléd, 1944) nyugalmazott levéltáros, a Magyar Országos Levéltár könyvtárának vezetője volt 1984–2007 között. Elérhetősége: kalnoki.kis.tamas@gmail.com.

² Részlet Tamási Áron dedikációjából a *Tizenegyek antológiája* Jancsó Bélának adott példányában. In: JANCSÓ Elemér, *Kortársaim. Tanulmányok, cikkek, portrék, bírálatok 1928–1971* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1976) 259.

³ SZENT-IVÁNYI Sándor, „Honfoglaló szelídség”, *Unitárius Szószék* 31., 4. sz. (1938): 99–100.

Az *Unitárius Közlöny*⁴ anonim szerzője az egyetemes egyház nevében búcsúzott el tőle fájdalmas szavakkal. A nekrológ tartalmazza azokat az alapvető életrajzi adatokat, amelyeket – ma is – tudni illenék róla. Mégis, talán a legkevésbé azt tudják róla, hogy nem unitáriusnak született. Ha ennek a búcsúztatónak ezzel a mondattal indítása az elhunyt lelki-szellemi fejlődésének ívét volt hivatva megrajzolni, bemutatni (meg)értjük a névtelent. Bár a szándék mégsem egyértelmű. Dobai István ugyanis annak a fiatal unitárius teológus társaságnak az egyik önfeláldozó tagja volt, amelyik a vidék gazdasági, kulturális felemelésének ügyét tekintette élethivatásának. Nem csak a szószerző magasságából hirdette Isten országának megvalósíthatóságát ezen a földön, hanem onnan lejöve ezerfelé szórta szét, forgácsolta fel önmagát. Szolgált a evangélium ügyét, művelte és híveivel műveltetni igyekezett Isten országát, amelyet előbb olyan lángoló szavakkal hirdetett.

A *Brassói Lapok*,⁵ Kacsó Sándor főszerkesztővel az élen több mint rokon-szenvezett az erdélyi unitárius lelkészek egyik legműveltebb, legönzetlenebb és legdolgosabb tagjával. Az unitárius teológián Kolozsváron többször találkoztak. Szent-Iványiban és Kacsóban több közös vonást is felfedezhetünk: irodalmi ambícióik mellett Kacsó és Szent-Iványi Sándor osztálytársak voltak az Erdélyi Római Katolikus Státus marosvásárhelyi főgimnáziumában. A Székelyföldet járó hírlapíró érzekelte, hogy a vargyasi lelkészt magára hagyták a Hargita lábánál. Irodalmi ambíciói kiteljesülését nem egyengették. Szent-Iványi Sándor mindenki másnál pontosabban fogalmazott, amikor leírta:

„Egy lelkenütött nemzedék feljajdulása volt az az anthológia, de a feljajdulás több volt, mint fájdalom, az életakarás csatakiáltása remegett benne. Írtak, mert meg akarták mutatni, hogy élnek, s velük és írásaikban, nyelvükben és szellemükben él az a faj is, melyhez elszakíthatatlan kötelékekkel hozzáláncolták magukat.”

Szépen, ám a sorok közötti bántó cinizmussal búcsúztatta el Dobai Istvánt az *Erdélyi Fiatalok*ban⁶ dr. Jancsó Béla: „A Tizenegyek annyi tagjával együtt ő [Dobai István] is idejében belátta, hogy a romániai magyarságnak nem közép-szerű költőkre és írókra, hanem a társadalmi munka minél több becsületes mun-

⁴ [BENCZÉDI Pál], „Dobai István. Nekrológ”, *Unitárius Közlöny* 48., 11. sz. (1938): 224–226. (fényképpel); Az *Unitárius Értesítő* 17., 11. sz. (1939): 122–123. oldalain másodközlésben megjelent az *Unitárius Közlöny* előzőekben hivatkozott nekrológja, azzal a különbséggel, hogy a szerző, Benczédi Pál nevét is közli.

⁵ [Név nélkül] *Brassói Lapok* 46., 203. sz. (1938): 4.

⁶ Dr. J. [Jancsó] B. [Béla], „Dobay István”, *Erdélyi Fiatalok* 9., 3–4. sz. (1938): 2.

kására van szüksége. Akik hír, név, dicsőség nélkül [...] majdan elfeledve, elvégezzenek egy csomó [...] munkát, ami nélkül [...] emberibb élet sohasem születhetik meg sorstársaik és utódaik javára.” Még jó, hogy hozzátette: a lelkész „falujának Vargyasnak, első szolgája [...]”⁷ lett. Olyannyira, hogy még a Tizenegyek jubileumi ünnepségére sem tudott időt szakítani. Csak készült rá, dolgozott érte, megírta *Az intelligencia és a falu* című tanulmányát. Aztán Bede Emil olvasta fel helyette.

A levél címzettje, Szent-Iványi Sándor, a gyászszertartás szónoka búcsúztatva igaz szavakkal az elhunytat a vargyasi unitárius templomban. Beszéde fennmaradt,⁸ amelyből immár a néhai teológustárs és jóbarát életéről fontos információkat nyerhetünk. Nem kevésbé abból az ugyancsak tőle származó levélből, amelyet egy emberöltővel az itt tárgyalt események után, 1975-ben Lancasterből (USA) írt Mikó Imrének Kolozsvárra. Amit ebben leírt négyük barátságáról, az ugyancsak idekívánkozik.

„Ha már visszatértem ebbe a »never-never« időbe (magyarul így lehetne fordítani: ebbe az egyszer volt, hol nem volt időbe), hadd mondjam el, hogy a Teológián négyen voltunk »elválaszthatatlan« barátok, [Balázs] Feri,⁹ Dobay Pista, Jancsy (Iván) Laci és én. Minthogy Feri egy évvel fölöttünk járt, a negyedik évben már csak hárman maradtunk, mert Ferit kiküldték »akadémitának« Angliába. Mi hárman továbbra is jó barátok maradtunk, Dobay Pista lett idősebb lányom keresztapja, s mikor halálát közeledni érezte (bronz betegsége volt¹⁰), meghagyta, hogy én temessem el. Akkor már több éve lelkészkedtem, s a temetések nem voltak szokatlanok tapasztalataim között. Ennek ellenére, mikor felmentem a szószékbe s lenéztem Pista koporsójára, melyet pont a szószék alatt helyeztek el, egyszerre elfogott a meghatottság, a könnyek csak úgy patakzottak a szememből, s én csak álltam a szószékben, sokáig meg sem tudtam szólalni. Ilyen tapasztalatom nem volt, sem azelőtt, sem azóta. Ma sem tudom, miért voltam annyira meghatva, hiszen Pistának akkor már megváltás volt a halál, olyan sokat szenvedett, és mindnyájan tudtuk, hogy gyógyíthatatlan volt.”¹¹

Annak a közösségnek, amelyhez ők négyen tartoztak, vezéralakja Balázs Ferenc volt. Mint a fenti levélrészletben olvashattuk, velük tartott, közékjük tarto-

⁷ Uo.

⁸ SZENT-IVÁNYI Sándor, „Honfoglaló szelídség”.

⁹ Balázs Ferenc (1901–1937) unitárius lelkész.

¹⁰ Addison-kór, a mellékvesekéreg idült elégtelensége, a betegséget a bőr sajátos színe alapján „bronzkórnak” is szokás nevezni.

¹¹ Kovács Sándor (közlő), „Szent-Iványi Sándor (Lancaster, Massachusetts, USA) 1975. július 11-én kelt levele Mikó Imrének”, *Keresztény Magvető* 118., 3. sz. (2012): 178.

zott az Újpesten született filozófus, ifjúsági lelkész, Iván (Jancsi) László is. Lelkük emelkedettségében, hivatásmegélésben, tehetségben, áldozatvállalásban – fiatalságuk ellenére – kimagaslottak kortársaik, kartársaik közül. Csak kevesek értették meg őket a hivatalosak, régi vágásúak és az öreg papok közül. Mert lánggal égtek, és hamar ellobbantak, elégték. Balázs Ferenc (1901–1937), Dobai István (1898–1938), Iván (Jancsi) László (1900–1938) felmorzsolódott egészséggel, reménytelen reménységgel vívták harcukat szolgálati helyeiken. Idő előtt fogadta magába őket a föld: Mészkönn, Vargyason és Budapesten.

A fiatalon elhunyt vargyasi lelkész áldozatos életével és halálával magasba emelte a közösségépítés és együtt munkálkodás zászlaját.

Dobai Istvánt – mint fentebb írtuk már – a négy barát közül az egyedül életben maradt, nem sokkal később fordulatokban gazdag időket élt, Amerikában (USA) letelepedett Szent-Iványi Sándor búcsúztatta Vargyason, s kísérte ki a bánatos özvegyet, Dobai Istvánné Fábíán Irént és az elhunyt testvéreit, Dobai Jánost és Dobai Józsefet, valamint a fiatal papjukért könnyeket hullató hívek seregét a falu sírkertjébe. Szent-Iványi Sándor temetési orációjában fiatalon elhunyt barátja lelki alkatáról árult el részleteket, és fontos életrajzi adatokat, életeseeményeket örökített meg.

Ezek közül mindenképpen említésre érdemes: Dobai István „[...] egyike volt annak a négy jóbarátnak, akik az 1920-as évek elején szinte példabeszéddé vált szeretetben és gondolatközösségben éltek a kolozsvári unitárius Teológián”.

A szelíd lelkű barát, pályatárs fékeveszett haragra gyúlt, ha a szent eszméit lábbal tiporták meg. Ilyenkor nem törődött azzal sem, ha előmenetele, jövője, boldogulása forog kockán, vagy egyenesen az eltipratás veszélyét vonta magára szókimondásával.

„Akkor még új volt a kolozsvári román egyetem. Kapuin mi, frissen keresztelt »kisebbségiek«, oly félve léptünk át, mintha minden szegeletből kegyetlen veszélyek vigyorogtak volna szembe. S akkor még nagy feladat volt az egyetem nyelve. Közülünk még senki sem tanult négy elemin és nyolc gimnáziumon át román nyelvet és irodalmat, hiszen ez volt a nagy változás után az első év és az első nemzedék. Dobai István mindezzel szembenézett és kettőzött szorgalommal tanult.”

És ott voltak a „kettős tanulások”. Délutánonként a magántanulókkal való foglalkozások, amelyből a megélhetés egy részét fedezték. A héttől tízig tartó teológiai stúdiumok után jött az éjfélig tartó üdítő alvás. Amikor pedig éjfél után ütött az óra, a barátok hozzáálltak az egyetemi tantárgyak elsajátításához. Könyvek barikádjai mögé elbújva, hangosan olvasták fel egymásnak a napra, órára felosztott tananyagot, hogy a házirendet sértő villanyáram-használatot palástolhassák.

Ágytakarókba, lepedőkbe burkolózva vacogtak, és közben minden erejüket megfeszítve viaskodtak a szemeikre nehezedő álommal.

Reggel aztán kialvatlanul, holtfáradtan ébredt mindahány éjszakázó. Dobai István álmos szemeit kinyitva merítette arcát a mosdótól jéghideg vizébe. Este pedig elsétálta a vacsora idejét, hogy megböjtölt pénzéből virágot vegyen a leánynak, múzsájának, utóbb feleségének, Fábián Irénnek, akit költői lélekkel és lángoló szerelemmel szeretett.

Hivatását példamutató buzgósággal, odaadással gyakorolta. Ezért tette fel Szent-Iványi Sándor a jogos kérdést: „Járt-e valaki úgy nála, hogy tanácsot, szerető szót, segítséget ne kapott volna? Hívták-e beteghez, akár éjszaka idején is, hogy fel ne ragadta volna kis házi-patikáját s ne vitte volna a test és a lélek gyógyszerét önfeláldozó buzgalommal? Ifjak, tanulók, nem állott-e mellettetek mindig védelmezve, megsegítve, útbaigazítva titeket, amennyire csak módjában állott?”

Az alábbiakban közölt Dobai István-levél és Szent-Iványi Sándor sokat idézett temetési beszédének párhuzamba állítása szívbe markolóan emeli egészen magasra a fiatalon elhunyt lelkész életművét, benne költészetét. „Aki csak egyetlen sorát is elolvasta valaha Dobai Istvánnak, az tudja, hogy ő csupa szív volt. Csupa szív, lelkesedésében, szeretetében, még szomorúságában is. [...] olyan tiszta és olyan könnyen túláradó, mint azoké a gyermekeké, akiket rajongásig szeretett.”¹²

Költészetét, úgy tűnik, egyedül Szent-Iványi Sándor értékelte a helyén. Dobai István ugyanis papköltő volt. Aki édesanyját vesztett gyermekként sorstragédiáját, a traumát soha nem heverte ki. Erről vall *Az anyám* című költeményében: „Sohse láttam és mindig látom / Nyomon kísér, mint örök álom / Az anyám.”¹³ Ez az állapot határozta meg az életét. Ugyanezért megértő és együttérző szívvel lélekkel ölelte magához a gyermekeket.

Érzelem- és gondolatgazdag költő volt. Rímei verseinek zeneiségét mondanivalójával összhangban fokozzák. *Mózes*¹⁴ című elbeszélő költeményének 1. része Babits Mihály *Jónás könyvét* juttatja eszünkbe. Szellemes, ritmusos, sokat ígérő alkotás. Hogy közlésének folytatása miért maradt el, nem tudjuk, miként azt

¹² Ahol arra külön nem hivatkoztam, az idézett részek Szent-Iványi Sándor *Honfoglaló szelídség* című temetési beszédéből valók.

¹³ DOBAI István, *Messiásod. Versek. Kolozsvár 1922.* (Székelykeresztúr: Hermann József, 1922), 5.

¹⁴ DOBAI István, „Mózes. I. rész. A gyékény kosár”, *Unitárius Közlöny* 42., 3. sz. (1932): 33–37.

sem, hogy befejezte-e egyáltalán.¹⁵ Költeményei közül leginkább *Az anyámat*¹⁶ és a gyászjelentésén mottóul használt verssorait, az „Akarom Igazság, Jóság által a Szépet, / Akarom, hogy békében éljenek a népek” szokták idézni. Méltán.

Dobai István különös gondot fordított az árva gyermekek lelkigondozására. Ezért írt verset *Az én szívem* és színdarabot *Három árva karácsonya* címmel. Előbbiben arról, hogy „Az én szívem tündérország, / Benne lakik a boldogság. / A kapuja aranykapu, / Mindig ki van tárva, / Jöjj szívembe könnyes arcú, / Elhagyatott árva!” Utóbbit iskolás gyermekek adták elő többek között a Homoród-újfalui Nőszövetség 1927. december 25-i karácsonyi ünnepi rendezvényén¹⁷ sikerrel.

Tevékeny, ambiciózus lelkész volt. Előadások sokaságával vett részt az unitárius egyház életében. 1932-ben pl. a Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Körei Egyetemes Szervezete V. nyári konferenciájának gerincét az ő, *Az unitarizmus feladata és jelentősége az erdélyi magyar társadalom lelki szolidaritásának kiépítésében*¹⁸ című előadása képezte.

Verseinek, tanulmányainak, felolvasott, de nyomdafestéket nem látott dolgozatainak, különösen is prédikációinak összegyűjtése, lelkészi munkásságának, gazdag örökségének feltárása fontos lenne, mert Dobai István olyan tagja volt az unitárius lelkészi karnak, akinek emlékét ápolni és őrizni kell.

Dobai István levele Szent-Iványi Sándornak:

„Édes Ivánkám,¹⁹

[Leveledet,] melyben [Rudolf] Otto könyvekről²⁰ és a dolgozatomra vonatkozólag írtál, megkaptam, s mivel hosszasan betegeskedtem, ezért nem válaszolhattam.

¹⁵ Uo., 37.

¹⁶ DOBAI István „Az anyám”, *Unitárius Közlöny* 33., 3. sz. (1923): 47. Lapalji megjegyzés: „Messiásod című verskötetből, melyet múlt számunkban ismertettünk.”

¹⁷ *Unitárius Közlöny* 39., 5. sz. (1929): 92. [A *Nők világa* mellékletben.]

¹⁸ BEDE Emi, „Beszámoló a D. F. E. Ifjúsági Körei Egyetemes Szervezete V. nyári konferenciájáról” *Unitárius Közlöny* 42., 8–9. sz. (1932): 119.

¹⁹ „barátaim engem rendszeren Ivánkának vagy Ivánnak szólítottak.” Ld. a 11. lábjegyzetet.

²⁰ Rudolf Otto (1869–1937) német filozófus, evangélikus teológus. Legfontosabb munkája *Das Heilige* (A szent) című, amely az általános vallástudomány fenomenológiai irányzatának alapműve.

Ahogy a főtanácsról hazajöttem,²¹ alaposan éreztem a sok lelki izgalom utóhatását és feketedni kezdtek a kezeim, arcom, [az] ajkak, nyelvem és elment minden erőm. Eladtam erre a bethlenfalvi házat s elmentem Bucurestibe kezeltetni magam. Három hétig minden kínzás és orvosi önkínzás (4 orvos) után még csak sejtették a diagnózist s negyedik héten tudták egész bizonyosan, hogy anyagcserezavarom van. A betegség nagy gyengesége mellett, állandóan hánytam, végtelenül ideges lettem s ezért tudományos munkát végezni nem tudok. De Ko[lozs]várról hazajövet már el is határoztam, hogy nem teszem le a vizsgát, mert egyházunkban a lelkiismereti szabadság meghalt, s az unitarizmus lélekharangja megszólalt, bár meggyőződéses unitárius vagyok s így a mostani állapotokat bevenni nem tudom, mert sokon nyilatkoztak és azt mondták, hogy nem meggyőződésből, hanem pártfegyelemből vállalták sokszor azt, ami ellenkezett egyéni nézetükkel. Nekem ennyi is elég arra, hogy félre álljak. Ma nem érték, hanem politika dönt! Ám döntsön. Én félreállok.²² De mihelyt jobban leszek, minden munkámat folytatni fogom, de csak önmagamnak. Nézeteimet az unitarizmusról pedig nem fogom véka alá rejteni.

Egyelőre pihennem kell, esetleg hónapokig is. Kezelésem sokáig fog tartani és rém sokba kerül. Eddig 40.000 - lei elment s mindennap megy a többi is, amíg koldus leszek.

Ivánkám engem fáraszt az írás, most még csak arra kérlek, írj magadról, válasodról, házasságodról, egyházi nyavalyogásokról és minden egyébről, hogy feledtesd nagy nyomorúságomat.

²¹ Az 1938. január 16-i főtanácsi ülés (Egyházi Főtanács) dr. Varga Béla főjegyzőt választotta meg püspöknek a korábban lemondott s nyugállományba vonult dr. Boros György helyett. Ebben az időszakban zajlottak a magukat medgyesi fiataloknak nevező lelkészek sikeres akciói az egyház vezetésének megújításáért. Kelemen Lajos, a legendás kolozsvári levéltáros, a mozgalom résztvevőit „Medgyesi felforgatók”-nak nevezte. Ezekkel az eseményekkel (is) függ(hetett) össze Dobai István sok lelki izgalma és az egyházi „nyavalyogások” észlelése, emlegetése.

²² A levél előbbi mondatai szembesítik az olvasót azokkal a morális viszonyokkal, amelyek között a korabeli egyházi vezetéssel, Boros György püspökségével elégedetlenkedők tisztújítási akciója megvalósult. A személycserék megtörténtek ugyan, de a lényegen ez mit sem változtatott. Dobai István erről mondta el véleményét, mondott ítéletet. Morzsányi korjelző adalék a levél az események történetéhez.

K[edves] édesanyád²³ kezeit csókolom, téged öllelek, öreg barátsággal.

V[argyas], [1]938. IV. 20.

Pista”²⁴

²³ Szent-Iványi Sándor szülei dr. Szent-Iványi György ügyvéd, édesanyja dr. Szent-Iványi Sándorné, született Wiedemann Emilia voltak.

²⁴ Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete. Dr. Szent-Iványi Sándor Unitárius Gyűjtemény (Könyvtár és Levéltár) Szent-Iványi Sándor hagyatéka. Dobai István unitárius lelkésszel kapcsolatos iratok. X/h 5. d. 4. t. 25. sz. Dobai István levele Szent-Iványi Sándornak: Vargyas, 1938. április 20.

Molnár Lehel

Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban

Molnár Lehel, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának a vezetője 2020. november 27-én a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar (SZTE BTK) Irodalomtudományi Doktori Iskola keretében online megvédte *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban* című doktori értekezését.

Az értekezést prof. dr. Balázs Mihály professor emeritus elnök (SZTE BTK), dr. Molnár Dávid egyetemi adjunktus (SZTE BTK), dr. Szabadi István igazgató (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen), dr. Font Zsuzsanna ny. egyetemi docens (SZTE BTK), dr. Szabó András Péter tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) summa cum laude minősítéssel értékelte.

Az értekezés témavezetője dr. Latzkovits Miklós egyetemi docens (SZTE BTK) volt.

Az alábbiakban a doktori dolgozat téziseit adjuk közre.

I. Bevezetés

1995-ben unitárius teológiai tanulmányaim befejezése után, a segédlelkészi kinevezésem mellett a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának a vezetését is rám bízta az akkori püspök, dr. Erdő János. Korábban csak kutatóként jártam ebbe a levéltárba, miután azonban elkezdtem a rendezési és feldolgozó levéltárosi munkát, szembesültem azzal a ténnyel, hogy az évszázadok történelmi viharainak pusztításai, valamint a 20. századi kommunista diktatúra államosító önkénye ellenére is milyen rendkívül gazdag és értékes anyagot őrzött meg ez a kis intézmény a 16. századtól kezdve napjainkig.

Az unitárius egyház utolsó szakképzett levéltárosa 1908-tól 1918-ig Kelemen Lajos volt, de ő nem annyira a levéltár rendezéséről, mint inkább a források összegyűjtéséről, elemzéséről és közzétételéről volt híres. Ezért is mondta Jakó Zsigmond professzor Kelemen Lajosról, nagy elődjéről, hogy az ő egyetlen rendező elve a hihetetlen memóriája volt.

Kelemen Lajos még az első világháború előtt meghatározta az unitárius egyháztörténet-írás irányát, és célul tűzte ki a kezelése alatt álló unitárius források közzétételét is, de aztán személyes sértődöttség miatt felhagyott ezzel a tervével, később pedig a cenzúrázó román hatalom nem tette lehetővé a nagyobb munkák megjelentetését. Ennélfogva az unitárius levéltárban őrzött dokumentumok jórészt ismeretlenek maradtak a kutatók előtt, és a szakirodalomban mindegyre visszatérnek még a 21. század első évtizedében is azok a sztereotip megfogalmazások, miszerint az unitáriusoknak jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött kéziratok kívül nemigen vannak régi dokumentumai, a vizitációt sem gyakorolták, tehát ilyen jellegű jegyzőkönyvek sincsenek, stb.

Ezt a hiátust volt hivatott pótolni és a Kelemen Lajos-i örökséget továbbvinni a 2001-ben Kovács Sándorral együtt útjára indított *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* című sorozat, amelynek keretében 2018-ig kilenc kötetet jelentettünk meg, köztük a Kénosi–Uzoni–Kozma-féle *Az erdélyi unitárius egyház története* háromkötetes monumentális művet.

Mindemellett személyes elköteleződésem is az volt, hogy az unitárius levéltárat bekapcsoljam a tudományos kutatás vérkeringésébe, élővé tegyem azt, és ne csupán rendezem a levéltári anyagot, hanem e felekezet egyháztörténetének eddig ismeretlen részleteit is feltárjam, publikáljam, feltárhatóvá, publikálhatóvá tegyem. Ezzel párhuzamosan szeretném az unitárius identitástudatban mélyen gyökerező mitizált vagy topikussá vált megállapításokat újabb forrásokra támaszkodva felülvizsgálni, hogy árnyaltabb és objektívebb képet kapjunk az egész egyház intézményrendszeréről, valamint történetéről.

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán működő Irodalomtudományi Doktori Iskola nagyszerű lehetőséget biztosított arra, hogy kutatásaim középpontjába a szakma előtt szintén kevésbé ismert unitárius egyház kora újkori püspöki vizitációs rendszerét állítsam. Tettem mindezt azért, mert a levéltárban az 1990-es évek közepétől megkezdett folyamatos rendezési munka során előkerültek azok a korábban eltűntnek vélt püspöki és esperesi egyházlátogatási, más néven vizitációs jegyzőkönyvek, amelyeknek feldolgozása betekintést nyújt a 17. század második felétől kezdődően az egyház anyagi, erkölcsi életébe, bíraskodási rendszerébe és gyakorlatába.

Az évszázadokat átfogó, több kötetet kitevő unitárius vizitációs jegyzőkönyvek közül az első, amelyik felöleli egy adott kor valamennyi egyházközségének a meglátogatását, Homoródalmási Gergely Mihály püspök nevéhez fűződik. Az egyházfő 1692–1725 között végigjárta a Háromszéki Egyházkör gyülekezeteit is, amelyek Bethlen Gábor fejedelem óta több mint hetven éven keresztül a református szuperintendens joghatósága alá tartoztak, és csak az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után kerültek vissza az unitáriusok felügyelete alá. Almási püspök vizitációja során keletkezett terjedelmes jegyzőkönyvet a dolgozat függeléként tettük közzé.

II. A dolgozat témája és vizsgálati módszere

Értekezésemben elsősorban ennek a több évtizedig tartó egyházlátogatásnak a történeti hátterét próbáltam feltárni. Kíváncsi voltam arra, hogy mik voltak azok az egyházipolitikai mozgatórugók, amelyek lehetővé tették, hogy Keserői Dajka János református püspök a háromszéki unitáriusokat a saját joghatósága alá hajtsa. Megvizsgáltam azt a topikussá vált hagyományt is, miszerint az erdélyi reformációt követően a 17. század elejéig a háromszéki protestáns gyülekezetek tulajdonképpen mind unitáriusok voltak, és csak Keserői 1619-es térítő fellépésének köszönhetően váltak reformátusokká.

Kutatásaim során és a dolgozat megírásának legnagyobb részében a kvalitatív módszert alkalmaztam, de ezt kiegészítettem kvantitatív vizsgálattal is. A püspöki vizitáció apostoli korig visszanyúló hagyományait a nemzetközi és hazai, magyarországi és erdélyi szakirodalom felhasználásával kvalitatív módszerrel vizsgáltam meg, hogy mélységében és árnyaltabban megértsem a katolikus és a protestáns, ezen belül az unitárius egyházlátogatás közti hasonlóságokat, valamint különbségeket. A problémafelvetések során tüzetes elemzés tárgyát képezte az az 1630-ból való tanúvallatási dokumentum is, amelynek segítségével sikerült tisztáznom, hogy Háromszéken a 16–17. század fordulóján tulajdonképpen hány unitárius gyülekezet volt. Az események leírását pedig történelmi kontextusba helyezve tárgyaltam.

Kvantitatív módszerrel vizsgáltam a dolgozat függeléként közölt vizitációs jegyzőkönyv jelentéktelennek tűnő, de annál fontosabb népesedési adatait, összevetve több hasonló jellegű korabeli demográfiai forrással, amelyek közül kiemelt helyet foglal el az egész unitárius egyházra kiterjedő családfők és özvegyek szerinti 1766-os összeírás.

III. A dolgozat szerkezete

Az értekezés tíz fejezetből áll, amelynek két utolsó fejezete egy-egy esettanulmányt tartalmaz. A két tanulmányt a dolgozat függelékében található, 1692–1737 között keletkezett püspöki vizitációs jegyzőkönyv felhasználásával készítettem el.

Az első fejezetben az egyházi vagy *canonica visitatio* nemzetközi, valamint magyarországi és erdélyi kutatástörténetét tekintettem át. Ennek mentén megállapíthattam, hogy míg Európában ezen források kutatása nagy múlttal rendelkezik, addig magyar nyelvterületen némi késéssel csak a 19. század második felében kezdték hasznosítani a hasonló jellegű dokumentumokat. Elsősorban a katolikusok jártak élen ebben a munkában, és az 1920-as években Szekfű Gyula adott nagyobb lendületet a kutatásnak. Sajnos 1948 után, a magyar kommunista állami berendezkedést követően szinte teljesen megszakadtak az egyháztörténeti források kiadásai. Az 1989-es rendszerváltással szerveződtek újjá a különböző kutatóműhelyek, és ennek eredményeképpen ismételen lendületet kapott az egyházlátogatási dokumentumok kutatása is. A magyarországi protestáns, azaz református és evangélikus egyház esetében is ugyanez volt a helyzet.

Erdélyben a magyar történelmi egyházak vizitációs jegyzőkönyveinek feltárása, publikálása a magyarországi hasonló kutatásokhoz képest alig számottevő. Nem föltétlen amiatt, mert nincsenek ilyen dokumentumok a megmaradt egyházi gyűjteményekben, levéltárakban, hanem elsősorban azért, mert a román cenzúrázó hatalom nem tette lehetővé azok megjelentetését. Az 1989. decemberi „forradalom” után kiadott kötetek bizonyítják, hogy itt is elkezdődtek a lemaradást pótló alapkutatások, és azóta is szüntelenül folyik a munka. Unitárius részről elsősorban Kelemen Lajos hasznosította a vizitációs jegyzőkönyveket, de a levéltárban található többkötetes gyűjteményből még egy sem jelent meg nyomtatásban.

A második fejezetben tárgyaltam a protestantizmus térhódítása utáni Tridentinummal (1545–1563) megújuló katolikus egyház vizitációs rendelkezéseit. A tridentinumi zsinat ekkor az egyházmegyék fegyelmezésének, valamint rendszabályozásának eszközeit a püspökök kezébe adta, és így a zsinati reformok végrehajtásának leghatékonyabb intézménye a püspöki vizitáció lett. Röviden érintettem a magyarországi és hódoltsági vizitációt és azok fajtáit. Ezt követően pedig a konfesszionalizmus és az európai protestáns, lutheri, kálvini egyházak vizitációjával foglalkoztam.

A harmadik fejezetben az erdélyi protestánsok konfesszionalizálódási folyamatáról beszéltem, majd a különböző felekezetek egyházlátogatási gyakorlatát

párhuzamba állítottam az erdélyi unitáriusok vizitációs rendszerével, és azt kívántam megvizsgálni, hogy milyen egyházépítő és egyházpolitikai stratégia mentén vált fontossá számukra is ennek az intézménynek a megszervezése. A történelmi háttér megrajzolásával görcső alá vettem az 1614-es első unitárius vizitációs szabályzatot, és megpróbáltam kideríteni, hogy milyen forrásokra támaszkodva alkották meg azt.

A negyedik fejezetben arról értekeztem, hogy Bethlen Gábor fejedelem idején a szombatos üldözés ürügyén Keserői Dajka János református püspök engedélyt kapott, hogy az unitáriusok helyett ő keresse fel a szombatosokat, és áttérésre kényszerítse őket. A püspök ezt kihasználva az unitáriusok ellen is támadást intézett, és 1619-ben generális vizitációra indult Háromszékre. Abban az időben Háromszéken a reformátusok és unitáriusok egy sajátos szimbiózisban éltek egymással, nevezetesen amelyik gyülekezetben református volt a pap, ott unitárius az oskolamester és fordítva. A püspök ezt a keveredést akarta felszámolni, és a hagyomány szerint a vizitációja során alkalmazott erőszakos térítés következtében az unitáriusok elveszítették 62–70 egyházközségüket. Ennek a toposzá vált hagyománynak a kritikai elemzését végeztem el.

Az ötödik fejezetben történeti kontextusba helyezve röviden tárgyaltam az 1626-ban megalkotott unitárius *Disciplina Ecclesiasticát* és annak vizitációs háttérét.

A hatodik fejezetben az 1638-as dési komplanációnak a történeti háttérét vizsgáltam meg, amelynek következtében az unitárius egyház fokozatosan háttérbe szorult, cenzúrarendeletet léptettek életbe ellenük, és olyan megállapodást kényszerítettek rájuk (Jézus istenségét, imádását és segítségül hívását, valamint az Atya, Fiú és Szentlélek nevében való keresztelest), amelyek látszólag az egyháznak a korábbi hitelvei feladását és dogmatikai egységesülését vonta maga után. Az egyezséget követően az 1642-ben Beke Dániel püspök nevére kiállított vizitációs mandátumot is ebben a fejezetben ismertettem.

A hetedik fejezetben tárgyaltam azokat a dési komplanáció utáni sérelmeket, amelyeket az unitáriusok a mindenkori fejedelmekhez jogorvoslatért nyújtottak be. Többek közt elpanaszolták, hogy a háromszéki unitáriusok továbbra is a református püspök fennhatósága alá tartoznak, és a székelyföldi unitárius híveket erőszakkal akarják a maguk vallására téríteni, akik pedig nem engedelmeskednek, azokat börtönbe záratják.

A nyolcadik fejezetben rávilágítottam arra, hogy az Erdélyi Fejedelemség megszűnésével az unitárius egyház méltán remélhette, hogy a korábbi évtizedek szellemi, erkölcsi és anyagi hanyatlásával szemben a Habsburg Birodalomba való betagozódás következtében, épp a *Diploma Leopoldinum* biztosította jogoknál

fogva, elindulhat a konszolidálódás útján. A kezdeti megerősödési időszak után azonban, a recepta religio elvét formálisan fenntartva, csak megtúrt vallási státusba kerültek az unitáriusok.

A konszolidálódási folyamatnak azonban egyik fontos hozadéka az volt, hogy a háromszéki unitáriusok, több mint hetven év kényszerszünet után, 1692 novemberétől újból visszakerültek a saját püspökük joghatósága alá. Az akkori egyházfő, Almási Gergely Mihály azonnal püspöki vizitációra indult, és 1693 februárjában Háromszékre érkezve tíz nap alatt végigjárta mind a tíz megmaradt ottani ekléziát.

Ennek a körútnak az eredményeképpen született meg a dolgozat függelékében is közölt generális vizitációs jegyzőkönyv, amely az unitárius egyház történetében első alkalommal dokumentálja majdnem teljes keresztszövetében az akkori ekléziák elsősorban anyagi, helyenként pedig erkölcsi állapotát.

A kilencedik és tizedik fejezetben a jegyzőkönyv részadatainak a felhasználásával egy-egy esettanulmányt készítettem, ezzel is bizonyítva a dokumentum forrásértékének gazdagságát.

Az első esettanulmányban a jegyzőkönyv legkisebb számszerűsített információit, a lélekszámra vonatkozó vagy demográfiai adatait dolgoztam fel. Munkánk során ezeket az adatokat matematikai-statisztikai módszerekkel összevettük hasonló korabeli unitárius forrásokkal, hogy érzékeltetni lehessen a 17. század végétől a 18. század közepéig terjedő unitárius népmozgalmi tendenciákat. Azért is vállalkoztam ezeknek a jelentéktelennek és száraznak tűnő számadatoknak az elemzésére, mert hasonló jellegű feldolgozással nemcsak unitárius, de más felekezeti egyháztörténet-írásában sem igen találkoztam.

A második esettanulmány a tordai unitárius iskolában 1719-ben történt fegyelmi ügy kivizsgálásáról szól. Ekkor már javában zajlott a katolikus restauráció, megtörténtek a nagy templom- és iskolafoglalások, a szárazság meg pestis miatt ínség és pusztulás söpört végig mindenütt. Alig volt, akiket tanítsanak, azok viselkedése is bőven hagyott kívánnivalót maga után, és a kolozsvári unitárius kollégiumból kicsapott tanulók három tordai diáktársukat felbújtatták, hogy az egész iskolát szakítsák el a fenntartó gyülekezettől, valamint ne vegyék figyelembe előljáróiknak az iskolára vonatkozó rendelkezéseit. Ennek az ügynek a kivizsgálása kapcsán betekintést kaphatunk az egyházi főhatóság bíraskodási eljárásába, és képet alkothatunk arról is, hogy egy lokális fegyelmi esetet hogyan kellett hivatali úton felterjeszteni ahhoz, hogy elkerüljék a diverziókeltés és félretájékoztatás ódiáját.

IV. Új eredmények (tézisek)

1. Az unitárius püspöki vizitáció rendszerének tanulmányozása során olyan forrásokat sikerült felszínre hoznom, amelyek segítségével végérvényesen eloszathatják azokat a szakirodalomban többször is megfogalmazott tévedéseket, miszerint az unitárius egyházban tulajdonképpen nem is volt szokásban és egyáltalán nem gyakorolták a püspöki vizitációt, vagy ha az unitárius egyházban volt is vizitáció, azt 1750 előttről nem lehet dokumentálni. Ezzel szemben adatok vannak arról, hogy Toroczkai Máté püspök már 1614-ben vizitált. A legrégebbi vizitációs jegyzőkönyvek pedig a 17. század közepéről datálódhatnak, és ezekben szóróványosan ugyan, de 1620-ból származó vizitációs feljegyzések is vannak.

2. A Toroczkai Máté idejében, 1614-ben megalkotott püspöki vizitációs szabályzatról kiderítettem, hogy magyar nyelvterületen ez az egyik legrégebbi. Korábban senki nem foglalkozott ennek a szabályzatnak a keletkezéstörténetével, így értelemszerűen senki sem tette fel azt a kérdést, hogy az unitáriusok milyen körülmények között és milyen források alapján állították azt össze. Ma már köz tudott, hogy Bethlen Gábor fejedelemségének első országgyűlésén, amely 1614. februárja és márciusa között zajlott Medgyesen, a püspöki és az esperesi vizitációra vonatkozó fontos vallásügyi határozatot is alkottak, miszerint a püspökök és az esperesek saját felekezetüket szabadon látogathatják. Ez az országgyűlési határozat teremtett jogalapot arra, hogy Toroczkai vizitálni mehessen, de a törvényi háttér mellett az unitáriusoknak össze kellett állítaniuk egy szabályzatot is, ami alapján a püspök elvégezhetette a látogatást. A szabályzat elemzése során sikerült megállapítanom, hogy annak elkészítésekor az unitáriusok a 16. századi református teológus, Wilhelm Zepper *De politia ecclesiastica...* című művét használták fel. Zepper erdélyi recepciója még nincs alaposan feltárva, de egy majdani kutatónak ezáltal is muníciót biztosít kutatásom munkája teljesebbé tételéhez.

3. Az unitárius egyháztörténet-írásban Szentábrahámi Mihálytól, azaz a 18. századtól kezdve Kénosi–Uzonin, Körmöczi Jánoson, Székely Sándoron, Kanyaró Ferencen és másokon keresztül egészen Erdő Jánosig, vagyis az 1990-es évekig toposzként tért vissza az a megállapítás, hogy Keserői Dajka János református püspök 1619-es vizitációja során Háromszéken több mint 62–70 unitárius ekléziát, azaz szinte a teljes Háromszéket református hitre térítette. Mindenekelőtt arra voltam kíváncsi milyen hagyományra vezethető vissza, hogy a protestáns Háromszék unitárius volt. Kutatásaink során Szentábrahámi Mihály kéziratot egyháztörténetről szóló munkájában találtunk rá arra a részre, amelyben idézi Enyedi György püspök egyik 1595-ben elmondott prédikációját, miszerint 62-nél is több unitárius gyülekezet volt Háromszéken.

4. Ennek a kérdésnek a tisztázása után azt vizsgáltam meg, hogy a 17. század elején valójában hány unitárius gyülekezet lehetett Háromszékem. Egy 1630-ban, a Keserői püspök vizitációjának körülményeit kivizsgáló tanúvallatási jegyzőkönyv elemzése alapján kimutattam, hogy az adott korban a 70–71 háromszéki protestáns gyülekezetből 14-ről lehetett azt állítani, hogy volt vagy van unitárius múltja. Tehát végérvényesen le kell számolnunk azzal a toposszal, hogy egész Háromszék unitárius lett volna, és hogy a hírhedt Keserői Dajka János püspök térítette az ottani gyülekezeteket református hitre. Keserői azt mindenképpen elérte, hogy a háromszéki unitáriusok az Erdélyi Fejedelemség megszűnéséig a mindenkori református szuperintendensek joghatósága alá tartozzanak.

5. Az 1638-as *dési komplanációt* követően az unitáriusok több alkalommal is tiltakozó panaszlevelet, azaz gravaminát terjesztettek fel a mindenkori fejedelmekhez. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a gravaminákban mindig visszatértek azokra a korábbi sérelmekre, amelyeket a fejedelmek nem orvosoltak. Az ismétlések rendjén azonban egy-egy sérelmet újabb információval láttak el, és ha időközben az adott kérdésben más jogtalanságra is fény derült, azt is beleszőtték a felterjesztésbe. Eddigi kutatásaim alapján az utolsó és legteljesebb ilyen gravaminát 1659 elején juttatták el az újonnan megválasztott Barcsay Ákos fejedelemnek. A panaszlevélből kiderül, hogy az unitáriusok folyamatosan sérelmezték, hogy a háromszéki unitáriusok felett saját püspökük még mindig nem gyakorolhatja hivatali kötelességét, nem látogathatja meg őket. A reformátusok túlkapásait is sérelmezték, nevezetesen, hogy elvették Hídvégen az unitáriusoktól a templomot, hogy református hitre próbálták téríteni a bölöni unitáriusokat, hogy megtorlasként Görgény és Fogaras várába zárták a bölöni, a kissolymosi és a szenterzsébeti unitáriusokat.

6. Az 1659-es garavaminában egy, az unitárius úrvacsorát tárgyaló, kinyomatott traktátusról is szó van. Elképzelhető, hogy a Valentinus Radecius *Formula administrandi Coenam Dominicam...* című, 1638-ban megjelentetett kötetre hivatkoznak. Ha igen, akkor a kiadás dátumát sikerült leszűkíteni 1638. május 23. és július 1-je közé.

7. Az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után az unitáriusok egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy a háromszéki eklézsiáik visszakerüljenek a saját püspökük joghatósága alá. Kutatásaim során kiderült, hogy az unitáriusok a Guberniumhoz és a református egyházhoz, azaz világi és az egyházi elöljárókhoz is felterjesztették kérésüket. Míg a világi hatalom, amely tagjainak egy része, abban az időben egyben a református egyház világi elöljárói is voltak, szinte magától értetődően visszahelyezte Háromszéket az unitárius püspök joghatósága alá, addig a református püspök hallani sem akart erről, és tiltakozott az ellen is, hogy

az unitáriusok nyomdát alapíthassanak. Ebben a folyamatban tetten érhető a világi hatalomnak az egyházzal szembeni szupremáciáját, nevezetesen, hogy a református egyházi érdekvédelem nem tudta felülmúlni a világi hatalmi elit észszerű és méltányos döntését, amit a foucault-i pásztori és világi hatalom szétválásának a csirajaként is értelmezhetünk.

8. Almási Gergely Mihálynak az 1692 és 1725 között készült 170 oldal tartalmú kéziratos egyházlátogatási jegyzőkönyve felöleli az akkori összes unitárius eklézsiát. Kelemen Lajos 1922-ben erről a protokollumról írta: „*Rendkívül becses kötet, mely jobb időkben [Trianonra utalva] sok nézőpontból teljes szövegében kiadást érdemelne.*” Közel száz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy e jegyzőkönyv a dolgozat függelékeként, átírva, hozzáférhető legyen mindenki számára.

9. Egy, a vizitáció menetét szabályozó rendeletet ebbe a jegyzőkönyvbe is bemásoltak, és az elemzés során sikerült megállapítanom, hogy ez az 1614-es vizitációs szabályrendelet kisebb nagyobb eltérésekkel való megismétlése. Az összehasonlítás során pedig kirajzolódik az unitárius egyházlátogatás jogfejlődése.

10. Az unitárius népmozgalmi adatokat még senki sem dolgozta fel. Ezért az 1692-es vizitációs jegyzőkönyvekben található lélekszám-feljegyzéseket összehasonlítottuk a levéltárban található hasonló, de későbbi időkből való (1726-os, 1731–1734 közötti, valamint az 1766-os) unitárius népesedési adatokkal, valamint az 1763-as katolikus, 1766-os református és ortodox, ugyanakkor az 1767-es görögkatolikus lélekszámadatokkal is. Így a felekezeti mellett az etnikai arányokat is ki tudtuk mutatni. Eszerint a 18. század második felében az összehasonlításban szereplő 200 településből 38, azaz 19%-a volt tisztán magyar, ezen belül csak 17 helység, 8,5% volt homogén unitárius. Huszonöt olyan falu volt, amelyikben a magyarságot az unitáriusok képviselték. Ezzel párhuzamosan 44 olyan település volt, amelyikben a magyarság kisebbségben volt.

11. A tordai unitárius iskolában 1719-ben kivizsgált fegyelmi ügy kapcsán ezen intézmény történetének megismerését újabb adatokkal gazdagítottam.

A *Keresztény Magvető* szerkesztőségének

Tisztelt Szerkesztőség!

Nagy örömmel fedeztem fel a *Keresztény Magvető* 2020/4. számában a Nagy László jegyezte *Kelemen Lajos történész levele* címen közreadott forrásközlést. Meglepetésemre a levél kapcsán annak közlője a *Gidófalvy Istvánné Pataky Eteleka, az udvarházak festőművésznője* címen megjelent könyvemre is hivatkozott. A levélmagyarzatok olvasása után elkomorodtam, és úgy döntöttem, nem hagyhatom szó nélkül. Ezzel nem a „gazdag, de feldolgozatlan levéltári anyag” minősítő kitételére, sem a „kutatgatva” megtalált Kelemen-levél témához szokatlan használatára utaltam. Először még arra gondoltam, hogy bővültek a Kelemen Lajosról eddig tudott ismereteink. A festőművésznő monográfiájával kapcsolatban olvastam: „házitanító volt a *Gidófalvy* család dobokai házában, majd nagyon jó barátja Marosvásárhely egykori legismertebb gyógynövényszakértőjének, *Gidófalvy Istvánnak* (1859–1921)”. Ebben a bővített mondatban két nagy tévedés is van. Kelemen Lajos a *Gidófalvy* család kolozsvári házában volt nevelője a református kollégiumba járó egykori diáknak. A szövegben évszámokkal behatárolt *Gidófalvy Istvánnak* semmiféleképpen, mert a feltüntetett születési és halálozási dátumok neveltjének édesapjára, a dr. címet használó királyi közjegyzőre vonatkoznak. A közreadott levél keletkezési ideje támpontul szolgálhatott volna, hogyan taníthatta volna Kelemen Lajos 1939-ben Dobokán az 1921-ben elhunyt *Gidófalvy Istvánt*?

Nem szokásom mások munkáját csak az elírás vagy más téves adatának átvétele miatti tévedés felfedezésének mással összehasonlíthatatlan öröméért olvasni. Azért hívtam fel a figyelmet a szöveg anomáliáira, mert összefüggésbe hozták jelzett könyvemmel, és nem szeretném, ha valakiben az a kényszerképzet alakulna ki, hogy a nevemhez fűződő kiadványból vették át a helytelen adatokat. Arra gondolni sem merek, hogy valaki ilyen ízetlen tréfát űzzön egy százhatvan esztendő s lappal. Kérem hozzászólásom következő lapszámában történő közzétételét.

A hasonló – és hangsúlyozom, Kelemen Lajoshoz méltatlan – esetek elkerülése miatt felajánlom, hogy az egykori – általam szerkesztett szóösszetételben – „legendás levéltárossal” kapcsolatban az elkövetkezőkben születő írások lektorálásában nagyon szívesen részt vállalok. Őszintén sajnálnám, ha kapcsolatunkban nem lehetne helye együttműködésnek.

Budapest, 2021. március 14.

Sas Péter

KÖNYVSZEMLE

KISS Dénes, „Nekünk csak ez van.” Vallás és egyházak a rendszerváltás utáni Erdélyben (Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Exit Kiadó, 2020), 278 p.

1989 után a gazdasági, politikai és társadalmi változások jelentős átalakulást hoztak a romániai vallásfelekezetek, így a magyar egyházak, vallási közösségek életében is. Megszűnt az egyházak és a vallás szélsőséges száműzése a társadalom életéből. Megnyílt a lehetőség a felekezetek belső missziói tevékenységének intenzívebb kifejtésére, intézményrendszerük megerősítésére, valamint a szélesebb társadalmi szerepvállalásra.

Az egyházak növelhették hitéleti, vallásérkölcsei nevelési és missziós tevékenységüket. Emellett az egyháztársadalmi szervezetek újraindításával (ifjúsági és más egyletek, nőszövetségek stb.) visszatérhettek a második világháború előtti társadalmi tevékenységük folytatására. Az egyházi szolgáltatások iránti kereslet növekedésére, illetve a korábbi évtizedek politikailag szabályozott intézményi és lelkeszlét-szám-elsorvasztásra válaszként, a felekezetek humánerőforrás-fejlesztésbe kezdhettek (lelkészképzési helyek számának jelentős növelése, énekvezérképzés, vallástanárképzés stb.), ami esetenként jelentős szervezeti növekedéssel járt együtt.

Emellett az egyházak kiléptek a vallási alrendszer keretei közül, és megjelentek a különböző társadalmi alrendszerekben: az oktatásban, a szociális és egészségügyi ellátásban, a művelődési és közösségi élet szervezésében, a civil szférában, valamint a forprofit rendszerben.

Dr. Kiss Dénes a szociológia eszköztárát használva tekinti át és értelmezi tanulmánykötetében azon folyamatokat, amelyek a romániai rendszerváltás (1989) óta eltelt időszakban az erdélyi vallásos mezőben végbe mentek, s amelyek mentén az egyház és vallás társadalmi pozíciója jelentősen megerősödött. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munkás Karának oktatója, a kolozsvári Valláskutató Intézet kutatási igazgatója az egyházak és a társadalom közötti viszony változásainak bemutatásán túl összefoglalja azon kutatások eredményeit, amelyek mentén leírhatók az erdélyi magyarok egyéni vallásosságának jellemzői. Emellett a neoprotestáns kisegyházak bemutatásával a romániai vallási élet azon szegmensét ismerteti a (vallás)szociológiai eszköztár segítségével, amely többségi

álláspontból általában kuriózumként és vallási-társadalmi devianciaként van elkönyvelve, s amely eleddig meglepően kevés tudományos érdeklődést váltott ki. Végül, de nem utolsósorban a szerző az egyházakon belüli megújulási mozgalmak bemutatása kapcsán kitér a vallási változás egy igen érdekes jelenségére is.

A kötet elsősorban erdélyi magyar vonatkozású kérdéseket tárgyal, romániai kontextusba helyezve azokat. Az erdélyi magyaroknak szóló kiadvánnyal a szerző a társadalomtudományokban jártas szakemberek mellett szélesebb olvasóközösséget céloz meg. Éppen ezért a semlegességre és objektivitásra törekvő, elemző perspektívában megírt kötet minden fejezete (bár helyenként feltételezi a szakterület fogalomtárában való jártasságot) ismeretterjesztő jellegű, könnyebben fogyasztható részeket, összefoglalókat is tartalmaz. A könnyebb olvashatóságot segítik a magyarázatokat illusztráló ábrák.

A tanulmánykötet öt fejezetből áll, amelyek mindenike több alfejezetre bomlik. A két nyitófejezet az intézményi dimenzióban végbement változásokat írja le és értelmezi. Az első fejezet az ortodox egyház és a román állam viszonyának történelmi áttekintése által mutatja be a felekezetek számára megnyíló mozgásteret. A második fejezet a magyar egyházak kisebbségi társadalomépítésben játszott szerepére fókuszál. A harmadik fejezet az erdélyi

magyarok egyéni vallásosságának jellemzőit ismereti. A negyedik fejezet a magyar szempontból is releváns neoprotesztáns kisegyházakat mutatja be. Végül az ötödik fejezet a három legnagyobb egyházban jelen levő megújulási mozgalmakat ismerteti.

A kötet végén nyolc színes oldalon található függelékben a magyar tagsággal rendelkező felekezetek romániai területi eloszlását ábrázoló térképek találhatóak. Ezt a kötet megírásához felhasznált szakirodalom követi, amelyet a kötetet ismertető kétnyelvű, román és angol kivonat zár le.

E helyen jegyzek meg néhány formai észrevételt, amelyek a kötet olvasását, véleményem szerint, megkönnyítették volna: legalább fél ponttal nagyobb betűtípus használata, az alfejezetek tipográfiai látványosabb elkülönítése és a szöveg gyakoribb tagolása. Tekintettel arra, hogy a szerző a laikus olvasókat is megcélozza, hasznos lett volna a kulcsfogalmak szövegeken belüli kiemelése, illetve formailag egységes meghatározása (pl. szövegdobozban vagy a kötet függelékében stb.), illetve több szemléltető illusztráció használata. A nyomdai kivitelezés negatívumaként említem meg, hogy a kiadvány intenzívebb használat esetén nem fogja „bírní a gyűrődést”.

A kötet szakmai lektorai dr. Csata Zsombor és dr. Péter László, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munkás Kar egyetemi docensei. Szerkesztők: Bokor Zsuzsa, Ja-

kab Albert Zsolt. Az Exit Kiadó által kiadott kötet nyomdai előkészítést a kolozsvári IDEA PLUS végezte. A borítótér Könczey Elemér munkája.

Az alábbiakban a fejezetek részletesebb ismertetésére vállalkozom, kiemelve egy-egy lényegesebb eredményt, tudnivalót.

A vallás és az egyházak társadalmi pozíciójának változásai a posztkommunista Romániában címet viselő első fejezet az ortodox egyház és a román állam viszonyának történelmi áttekintésén keresztül írja le azt a folyamatot, amely a rendszerváltás utáni Romániában a vallás társadalmi pozíciójának feltűnő megerősödéséhez vezetett. A jelenség magyarázatára a szerző a szekularizációs és deszekularizációs elméleteket használja.

Az előbbi elmélet azt a társadalmat átható folyamatot írja le, amelynek során a vallás, valamint a vallási intézmények veszítenek társadalmi jelentőségükből. Az ún. szocietális szekularizáció során a modern társadalmak egyes alrendszerei, függetlenül a vallástól, egyre nagyobb önállóságra (funkcionális differenciálódás, professzionalizálódás) tesznek szert. Ebben a folyamatban a vallás maga is önálló társadalmi alrendszerré válik, professzionális intézményeinek keretei közé szorul, fokozatosan teret veszít a nyilvános szférában, és átkerül a privát szféra területére.

A deszekularizáció ezzel ellentétes folyamatot jelöl, amelyet a korábban

szekularizálódó/tt társadalmakban a vallás megerősödésének, társadalmi térnyerésének leírására használnak. A deszekularizáció több szinten történik: a korábban szekularizált intézmények formális vagy informális deszekularizációja révén; a vallásgyakorlat és vallásos hit privát szférából a nyilvános térbe való átkerülése és megjelenítődése, intenzitásának növekedése által; a deszekularizációs folyamatok kulturális termékekben, anyagi kultúrában való megjelenése által.

A fejezet a fent vázolt elméleti keretben magyarázza, hogy a kommunista rezsim alatti manifeszt, azaz szándékolt szekularizációs folyamat következtében végbement differenciálódáson és modernizáción átesett társadalomban miként szűkült be a vallás hatása a társadalomra, illetve hogy a rendszerváltás után miként változott és hogyan írható le a vallás és a társadalom viszonya.

Kiemelendő, hogy a manifeszt és a kevésbé tetten érhető, de a társadalom szövetében bekövetkező mély, strukturális változások gyökerénél, amelyek következtében a társadalmi létnek alig maradt olyan szegmense, amelyben ne valósult volna meg valamilyen mértékű egyházi jelenlét, az egyház (értsd: ortodox) és az állam rendszerváltás utáni viszonyában beálló radikális fordulat, szoros összefonódás áll.

Az ortodox egyház és a román állam kapcsolatának történelmi változásai alfejezet mutatja be az ortodox egyház

és a román állam kapcsolatának időbeli változásait, a fejedelemségek egyesülésétől a két világháború közötti időszakon és a kommunista rezsim vallásra gyakorolt hatásán keresztül a rendszerváltás utánig. A magyar felekezetek szempontjából e viszony változásai nagy jelentőséggel bírnak, hiszen az első világháború után a többségi felekezet állammal való kapcsolatából származó előnyök és hátrányok egyaránt befolyással voltak működésükre, úgy is fogalmazhatunk, hogy járulékos haszonélvezői a kialakult új együttműködésnek. Összegezve: Az ortodox egyház a román fejedelemségek egyesülése után a román nemzetépítés fontos eszközévé vált. Az összefonódás hatásal van az egyházi (értsd: ortodox és – a második világháború után – görögkatolikus) intézményrendszerre: az impériumváltás után, 1923-ban domináns egyházzá nyilvánított ortodox és kiemelt státuszúvá avanszált görögkatolikus egyház és az állami apparátus viszonya megerősödik. Érdekes és sokatmondó mutatója az egyház és az állam (vallás és politikai alrendszer) összefonódásának, hogy 1922–1937 között a szenátusi tagok között a lelkészek aránya 22,6%, illetve a kultuszminisztérium vezetése a második világháború előtt és alatt közvetlenül az egyházi előljárók kezében összpontosul.

A két világháború között az egyház jelen van a szociális szférában, egyesületek és alapítványok révén. E tevékenység főként Erdélyben és a ki-

sebbségi (magyar) egyházak keretében valósul meg. Hasonló a helyzet az oktatás tekintetében is: a felekezeti oktatási intézmények létrehozása és fenntartása szintén a kisebbségi felekezetekre jellemző tevékenység. Az ortodox egyház minden intézményét – így lelkészképző intézményt is – az állam tartja fent. A kulturális élet szervezése/befolyásolása tekintetében azonban nemcsak a kisebbségi magyar egyházakra, hanem az ortodoxiára is jelentős szerep hárul (lásd: a kor – román – kulturális-szellemi, majd politikai tömegmozgalmi az ortodox vallási hagyományokra támaszkodnak, esetenként jelentős egyházi támogatottsággal bírnak).

A kommunizmus nyíltan vallásellenes időszakában hozott intézkedések a manifeszt szekularizáció fogalmával írhatóak le. Az 1948-as vallási törvény felszámolja a görögkatolikus egyházat és betiltja az összes civil szervezetet, felszámolja továbbá a felekezeti iskolákat, a közoktatásból eltávolítja a vallás-oktatást. Végbemegy az egyház teljes mértékű kiszorítása a közéletből, a rituális alkalmak idejének korlátozása, az egyházi kommunikáció tartalmának ellenőrzése. Ezen időszak érdekessége, hogy mindezek ellenére az öreg kontinens e térsége kiemelkedően vallásos maradt. E sajátosság fennmaradásához jelentősen hozzájárulhatott, hogy az egyház (értsd: ortodox) és az állam szétválasztására semmilyen jogi intézkedés nem született, az ortodox

egyház gyakorlatilag az államigazgatás egyik területévé vált, amelyet az állam tartott fenn, és viszonylag közvetlenül irányított.

A kommunista rezsim bukása után az azt megelőző korszakra jellemző visszarendeződés valósul meg. Az egyház és a politika összefonódásának manifeszt jele a Vallásügyi Államtitkárság létrehozása. Ebben az időszakban a civil szférában való intézményépítés elsősorban a kisebbségi egyházakra, míg a közintézmények belakása főként a többségi egyházra jellemző.

A fejezetet lezáró *Vallási fellendülés és demodernizációs törekvések. A szimbolikus szakralizációtól a funkcionális dedifferenciálódásig* című alfejezet kitér a vallási alrendszernek a politikai, oktatási és szociális alrendszerekkel való kapcsolatának értelmezésére és következtetések levonására.

A kommunista rezsim négy évtizede alatt végbement egy modernizációs folyamat is, amelynek következtében az egyes alrendszerek, a vallástól való függetlenedésük mellett, nagy fokú professzionalizálódási folyamaton is átestek. Az új kontextusban a vallási alrendszer interakciója ezen alrendszerekkel éppen ezért esetenként konfliktust generált. A szerző több példát felhoz erre: egyik nagy médiavisszhangot is kapott ilyen vita a természet-tudományos és vallásos világnépek ütköztetése a biológia-tankönyvek esetében (teremtés vs. evolúciós fejlődés – tudományos alrendszer), de ilyennek

tekinthető a vallási aktusok megjelenése az egészségügyi közintézményekben (szentélyen kívülre kihangosított liturgia – szociális és egészségügyi alrendszer) vagy állásfoglalás és véleményformáló szerep szakpolitikai kérdésekben (család alkotmányos definíciója – politikai alrendszer).

A viszony értelmezésében arra jut a szerző, hogy a végbemenő deszakralizáció igencsak eltérő mértékű. A viszonyt a szimbolikus szakralizáció és funkcionális dedifferenciálódás közötti skálán lehet leírni. A skála egyik végét megjelenítő, a szakralizáció tartományához tartoznak azok az esetek, amikor a szakralizációs folyamat elsősorban a szimbolikus szinten jelenik meg (pl. a klérus részvétele az iskolai tanévnyitón), az utóbbihoz pedig azon esetek, amikor a vallási megközelítés megkérdőjelezi az egyes alrendszerek sajátos (tudományos) racionalitása alapján felépített ismereteket (teremtés–evolúció), tehát egy nyílt demodernizációs törekvésnek lehetünk tanúi.

A *Magyar egyházak Romániában. Intézményrendszer és társadalmi szerepvállalás* című fejezet az erdélyi magyar kisebbségi lét és önrendelkezés – a kötetben is – egyik legfontosabbnak nyilvánított pillérének, a magyar egyházak és az egyházi intézményrendszer bemutatására vállalkozik.

Az első, *Egyházak és egyházi intézményrendszerek* alfejezet a magyar, ún. történelmi egyházak, illetve más felekezet magyar ajkú lakosságának sta-

tisztikai adatait (a 2011. évi népszámlálási adatok alapján) és egyházszervezeti felosztását ismerteti. A szerző itt a közbeszédben gyakori megnevezést (történelmi egyházak) a református, római katolikus, unitárius és lutheránus-evangélikus egyházak esetében használja anélkül, hogy definiálná a besorolás ismérveit. Később, az ötödik fejezetben az ortodox egyházat is ilyennek minősíti. A magyarországi (az egyházak jogi helyzetére reflektáló) politikai diskurzból meghonosodott fogalomhasználat – széles körű elterjedtsége ellenére – nem túlságosan szerencsés a hozzá rendelt jelentéstartalom miatt. A romániai kontextus esetében inkább az elismert felekezetek megnevezés használata lenne javallott.

Az alfejezet a három nagyobb létszámú felekezet missziós (egyház-társadalmi, nőszövetségi és ifjúsági csoportok), oktatási és szociális intézményeit veszi számba.

A leíró részek utáni *Az egyházak és a kisebbségi társadalomépítés* alfejezet az erdélyi magyar egyházak intézményrendszerének az erdélyi magyar intézményrendszeren belüli meghatározására vállalkozik. A tágabb intézményrendszer elemzését egy olyan intézménymodellben helyezi el, amelyben a közintézményekből, civil és gazdasági szervezetekből álló kisebbségi intézményrendszeren belül az ellátott társadalmi funkciók alapján nyolc társadalmi alrendszert (politikai, közigazgatási, oktatási és kutatási, val-

lási, szociális, média, kulturális, sport és szabadidő) különböztet meg.

A fenti intézménymodellben bemutatott vallási intézményrendszer mélyen integrált és kiemelt jelentőséggel bír. Ennek több oka van: 1. Súlyát egyfelől az egyházi intézményrendszer kiterjedtsége képezi: szinte maradéktalanul valósítja meg a magyar népesség területi lefedését, formális integrálását (csupán a három nagyobbik egyház – a római katolikus, református és unitárius – a magyar népesség 90%-át éri el) képezi. Ez a területi értelemben vett kiterjedtség kiemelten felértékelődik a kistelepüléseken, ahol igen gyakran az egyház az egyetlen jelen levő intézmény. 2. Az egyházak szervezeti struktúrája a közigazgatási rendszernél is mélyebben hatol a településrendszerbe, a legkisebb településeken helyenként át is veszik a társadalomszervező szerepeket. Lokális, integráló szerepük sok esetben kiegészül olyan további, a nonprofit szektorban létrehozott intézményekkel, amelyek egy-egy helyi közösség kisebb egységeit külön is integrálják. 3. Az egyházak sajátos jogi státusukból fakadóan nagy fokú autonómiával rendelkeznek, amely széles körű mozgásteret biztosít számukra. (Intézményileg leginkább a közszféra és a civil szféra közé helyezhetőek el. Állam által elismert és jelentős állami támogatásban részesülő, de nem állami intézmények, ugyanakkor nem civil szervezetek). 4. Integráló és közösség-szervező funkciójukon túl az erdélyi

lyi magyar intézményrendszer számos alterületének kiépülésében és megmaradásában is jelentős szerepük van. A vallási alrendszer szorosan összefonódik az oktatás, a szociális gondoskodás, a kultúra és sport alrendszereivel. Pl. az egyházak a román állami intézmények magyar intézményként való működését valósítják meg (egyházi iskolák), egyes közszolgáltatások biztosítására magyar intézményeket hoznak létre és tartanak fenn (szociális szféra), számos magyar intézmény fenntartására szánt magyar állami finanszírozás közvetítésében vállalnak szerepet adományszervezőként és finanszírozóként is működve.

Egy ún. „kisebbségi államapparátus” helyett egy olyan intézményrendszer mutatkozik meg, amelyet nagymértékben a történelmi egyházak tartanak fenn. Az egyes alrendszerekkel való interakciójuk eltérő: alapvetően nem lépnek túl a finanszírozói szerepen, a szociális és oktatási szférán túl főként szimbolikus a jelenlétük.

A fent bemutatott elemzésből az erdélyi magyar egyházak szerepének a kisebbségi intézményrendszer fenntartásában való súlyára nézve igencsak fontos következtetések vonhatók le. E fejezet igazolja a kötet címválasztását is: *Nekünk csak ez van.*

A fejezet két mellékletet is tartalmaz. Az első az erdélyi katolikus szerzetesrendeket és lelkiségi mozgalmakat sorolja fel, a második a romániai magyar egyházak oktatási intézmé-

nyeit. A szerző megjegyzi, hogy nem a teljesség igényével teszi ezt, ami tetten érhető néhány közelmúltban beindított unitárius oktatási intézmény esetében is (mivel nincsenek felsorolva a kolozsvári és székelykeresztúri unitárius bölcsődék stb.).

A *Vallás és vallásosság az erdélyi magyarok körében* című harmadik fejezet első része a vallásosság változásának mérésére használt szociológiai elméleti eszköztárat és a vallásosság mérésének technikáit ismerteti, külön kitérve azokra a sajátos közép-kelet-európai gazdasági-társadalmi tényezőkre, amelyek a térség társadalmainak vallásosságát alakították (1. a politikai rendszer [represszív] kontrollja, 2. a modernizáció mértéke, 3. a népesség felekezeti hovatartozása és 4. a vallás és nemzeti identitás kapcsolata).

Romániában az államszocializmus korszaka alatt a valláspolitikai restriktív jellege korszakonként eltérő volt, de a korszak végére – a térség más országaihoz viszonyítva – viszonylag nyitottá, elnézőbbé vált. Ennek egyik oka az ortodox egyház és az állam közötti együttműködésben keresendő, amely a rendszerváltás után szoros formális viszonyra átalakulva, gyakorlatilag monopolhelyzetből diktálta egy általánosan kötelező, államilag is támogatott vallási szocializációs rendszer létrehozását. A szocialista modernizáció megkésett volta miatt a rendszerváltás idején az ország lakosságának fele még mindig falun élt, egyhar-

mad az agrárszektorban dolgozott, az iparban dolgozók nagy része naponta ingázott faluról. Tehát a lakosság jelentős része mindennapjait egy viszonylag hagyományos, elsősorban az egyház köré szerveződő közösségben élte. A nők munkaerőpiaci részvétele igen alacsony maradt, emellett a felsőfokú végzettségűek aránya európai viszonylatban alacsony volt. A vallási és nemzeti identitás kapcsolata Romániában kiemelkedően erős (lásd korábbi fejezetek). Mindezek magyarázhatják azt, hogy Románia a világ egyik legvallásosabb országaként jelenik meg. Ezen belül a magyarok vallásossága kiemelkedően magas.

A romániai társadalom esetében a rendszerváltás utáni első évtizedben jelentős növekedés, revitalizáció érhető tetten a vallásosság mértékében. Erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre a magyar népességre külön értelmezhető adatok, de több okból is arra lehet következtetni, hogy a többségi társadalommal azonos módon történt a vallásosság alakulása. Ezt követően stagnáló pályára áll a vallásosság, majd enyhe csökkenés mutatkozik. A szerző három kutatás statisztikai eredményeire (Európai értékrendkutatás [2008, 2018–2019], Kárpát Panel 2010, Életünk fordulópontjai 2009) építve fogalmazza meg megállapításait, összehasonlítva a magyarországi, romániai (ezen belül a romániai magyar) lakosok vallásosságára vonatkozó adatokat. Fontos adalék, hogy a vallásos-

ság magas mértékét az egyházak által nyilvántartott adatok nem feltétlenül igazolják. A szerző által hivatkozott református egyházi adatokat az unitárius adatok is alátámasztják: az egyház által számon tartott templomlátogatósi arány és a mért értékek között jelentős eltérés van, az utóbbiak javára.

A romániai magyarok vallásosságát a strukturális tényezők mellett (vallásosságuk a romániai általános társadalmi-gazdasági kontextusban értelmezendő) olyan kulturális tényezők is befolyásolják, amelyek a kisebbségi lakosságot a magyar kultúrával kötik össze. Az elemzés egyik lényegi következtetése, hogy az erdélyi magyar népesség vallásosságára lényegesen erősebb befolyással van a romániai társadalmi kontextus. Az erdélyi magyarok vallásossága a román többségéhez hasonló, sőt annak mértékét meg is haladja. Ez több okra vezethető vissza: 1. a vallás nemzeti identitást erősítő és 2. társadalmi integratív funkciója, 3. illetve a vallás és az egyházak ezekből következő társadalmi felértékelődése.

Az erdélyi társadalomban viszonylag magas fokú vallási individualizáció érhető tetten, annak ellenére, hogy az erdélyi vallásosság erősen egyházas. Ugyanakkor erdélyi sajátosság, hogy míg a vallási individualizáció a szekularizálódott társadalmakban együtt jár az egyházas vallásosság és az egyházakhoz való kötődés gyengülésével, az erdélyi magyarok eseté-

ben nem az egyházak által képviselt vallásosság elutasításának eredményeként jelenik meg, és egyaránt érinti az egyházián vallásosak, illetve a nem egyházián vallásosak körét.

A település, nem és korosztály szerinti változók hatásának vizsgálata a vallásosságra nem hoz meglepetést: amint várható, a falvak és kistelepülések lakói vallásosabbak a nagyvárosok lakóinál, a szórványvidéken élők vallásosabbak, mint a tömbben élők; a vallásosság tekintetében a serdülőkor utáni csökkenő tendencia 25 éves korban éri el a legalacsonyabb fokát, ezt követően azonban fokozatosan növekedik; a vallásosság és iskolai végzettség tekintetében is az iskolai végzettség növekedésével csökken az egyén vallásossága.

A foglalkozási státusz és vallásosság közötti kapcsolat is forгатókönyv szerinti, azaz a legmagasabb státuszú csoportok kevésbé vallásosak, mint az alacsonyabb státuszúak. Eltérés annyiban van, hogy ezzel szemben Erdélyben a legalacsonyabb státuszúak, a viszonylag alacsony iskolázottságúak képezik a legkevésbé vallásos csoportot.

A *Neoprotestáns kisegyházak Erdélyben* című negyedik fejezet igen érdekes, informatív anyagot tartalmaz a romániai neoprotestáns kisegyházakról, áttekinti az elmúlt száz év folyamatait. A Románia lakosságának mintegy 4%-át kitevő baptista, adventista, pünkösdi egyházak, valamint Je-

hova tanúi és más kisebb, a köznyelvben szektaként címkézett, általában negatív megítélésű, vallási és társadalmi értelemben deviánsnak ítélt közösségek vallásosságának kutatása érdekes és nem eléggé lefedett terület.

Az első alfejezet a vallási csoportok szervezeti és vallási identitásának jellemzőit ismerteti, bemutatva a szekták keletkezésének és megerősödésének több hullámát és főbb ideológiai trendjeit, illetve szervezeti dinamikájának alakulását a 17. századtól napjainkig.

A második alfejezet az erdélyi neoprotestáns kisegyházak kialakulásának rövid történetéről számol be. A különböző neoprotestáns kisegyházak Magyarországon és Erdélyben a 19. század közepén jelennek meg. Elsőként a nazarénusok és baptisták, majd a század vége felé az adventisták, illetve a múlt század elején a keresztény testvérközösségek. Az első generációs közösségek törvényen kívül működnek. Az impériumváltás időszaka nem kedvez a neoprotestáns közösségek fejlődésének, pl. az elismert felekezeti státuszt elnyert baptisták az új politikai berendezkedés alatt elveszítik addigi státuszukat 1928-ig. A szektaként definiált, nem bevett felekezeteket az 1925-ben kiadott minisztériumi rendelet besorolja 1. megengedett (baptisták, hetednapos adventisták, óhitű ortodoxok), 2. tiltott (nazarénusok, Jehova tanúi, reformativisták, inocephentisták) kategóriákba. A királyi diktatúra

idején elrendelik ezek felosztását s javaik elkobzását, néhányan deportálás áldozatává is válnak.

A kommunista rezsim kezdeti, látszólag megengedő, azonban de facto represszív politikája nem segítette elő ezen közösségek fejlődését, mennyi adminisztratív és más jellegű akadályt gördít útjukba. Mindezek ellenére a baptisták aránya 40%-kal, az evangéliumi keresztényeké 70%-kal növekedett, az adventisták száma megduplázódott ezen időszakban. A legjelentősebb növekedést a pünkösdi közösség produkálta, mely 1992-ig a négyeszeresére növekedett.

A rendszerváltás után, az 1989–1994 közötti időszakban csúcsra hág a főként kívülről érkező missziós jellegű tevékenység és az ezzel együtt járó számbeli növekedés. Azonban ezen időszak után stagnálás, majd csökkenés áll be, ami részint missziós lendületük csökkenésével, a nemzetközi migrációval (e kisegyházak tagjai átlagon felül reprezentáltak e népességben, nem egy esetben egyházaik nemzetközi kapcsolatait is kihasználva alakítottak ki migrációs stratégiákat és csatornákat), illetve a történelmi egyházak megerősödésével (iskolai vallás-oktatás) hozható kapcsolatba. Egyedül a pünkösdi egyház tud növekedést felmutatni.

A további alfejezetek a különböző kisegyházak kialakulását, jellemzőik bemutatását, illetve a jelenség szociológiai eszközökkel való magyarázatát

tartalmazzák. A harmadik alfejezet a mezőfelei hetednapos adventista közösség kialakulásán keresztül a vallási konverziót befolyásoló tényezőket vizsgálja (társadalmi krízisek, relatív deprivált helyzet). A negyedik alfejezet napjaink egyik legdinamikusabb vallási mozgalmát, a pünkösdzizmus globális kialakulását, elterjedését és jellemzőit, illetve a pünkösdzizmus romániai meghonosodását és fejlődését foglalja össze. Az ötödik alfejezet a pünkösdzizmus magyarhermányi romák közösségi életére gyakorolt hatását vizsgálja, különös hangsúlyt fordítva társadalmi integráló szerepére. A tanulságok levonása – unitárius vonatkozásban – olyan szempontból is érdekes, hogy elméleti keretet nyújt pl. a bölönpataki romák vallási-etnikai-társadalmi jellemzőinek értelmezéséhez, de általában az unitárius és roma közösségek együttélésében mutatkozó sajátosságok, nehézségek megértéséhez.

Az utolsó alfejezet a székelyhídi romák vallási életének résztvevő megfigyelésen alapuló esettanulmányon keresztül bemutatása révén ismerteti a neoprotesztáns kisegyházak vallási életének jellemzőit és a vallások társadalmi integrációs szerepét.

A Megújulási mozgalmak az erdélyi történelmi egyházakban című utolsó fejezet egyrészt a témára vonatkozó elméleti felvetéseket taglalja, úgymint vallási változás és reformmozgalmak, vallási közösségek dinamikája. Ezt kö-

vetőn három reformmozgalom, a román ortodox egyházon belüli Oastea Domnului, a római katolikus karizmatikus mozgalom és a református CE-mozgalom ismertetésére vállalkozik. A mozgalmak kialakulását, szervezeti felépítését és működését, tevékenységük, vallásosságuk sajátosságait és egyházukkal való viszonyukat mutatja be egy-egy esettanulmány erejéig.

A bemutatás hiánypótló, hiszen annak ellenére, hogy a vallási változás a társadalomtudományos kutatás népszerű témája, ez általában az új vallási jelenségekre vonatkozik, és az egyháztól távol kerülő népesség vallásosságát mutatja be. Az egyházi megújulási mozgalmak (amelyek az előbbihez hasonló nagyságú populációt érnek el) szintén a vallási változás hordozói, azonban e változások az egyházakon belüli, vallásilag erőteljesen szocializált egyháztagok esetében ragadhatók meg.

A szerző a három mozgalom összehasonlítása révén felvázolja a mozgalmak szervezeti aspektusait, a tanakra jellemző ismérveket, vallásgyakorlási sajátosságait, jellemző tevékenységeiket, egyházzal való kap-

csolatukat, illetve a változások irányvonalait és értékvonatkozásait.

A Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kiadásában megjelent kötet bevezetésként tekinthető az erdélyi magyar vallásosság társadalomtudományos megismeréséhez. A könyv egymáshoz lazán kapcsolódó fejezetei az erdélyi magyar egyházi intézményrendszer és vallásosság egy-egy téma, jelenség szerinti kifejtését valósítja meg. Azon túl, hogy összefoglalja az erdélyi vallás kutatás legfontosabb témáit, szociológiai szempontok szerint elemzi és értelmezi az erdélyi magyar vallásosságot, és jó kiindulópontokat nyújt a további társadalomtudományi vizsgálatokhoz, a benne foglaltak felettébb hasznos információkat tartalmaznak az egyházi vezetők számára is (egyes részek következtetései határozottan jó támpontot nyújthatnak pl. különböző egyházi területek stratégiáinak kidolgozásához; némely témának pedig a lelkész-képző intézetek tananyagában lenne a helye). De bizalommal ajánlom a téma iránt „laikus” érdeklődőnek is a kötetet, mint amolyan olvasókönyvet az erdélyi magyar vallásosságról.

Bálint Róbert Zoltán

ABSTRACTS

Szabolcs Czire: *Jesus Praying by Night*

We see the practice of nocturnal prayer incorporated in the daily prayer-rite of Early Christianity. The primary focus of this study is how this practice arose and how it evolved in the Biblical era. There are two topics of major importance in the rabbinic age regarding the practice of prayer: the intention of formalizing prayer, and the endeavor to define the rules for appropriate words. There was no prayer book in the biblical period, though the main practices were present before the age of destruction of the second Temple. The study discusses some of the evolutionary dimensions of this practice, such as the cosmology with heavenly creatures, connection of the sleeping patterns and nocturnal religious activity, and the legitimization of fixed daily prayer by rooting the practice in the Bible, and also by reinterpretation of sacrifice. Though the ritualized practice of nocturnal prayer could be found mainly in the later cultic settings (e.g., the Qumran community), the study argues that the practice of nocturnal prayer was not uncommon within the Second Temple period, and thus, in the case of Jesus.

Keywords: historical Jesus, nocturnal prayer, nighttime rituals, regulating prayer, heavenly creatures, celestial bodies, Qumran Hymns (Hodayot), cosmic watch, apotropaic prayers, anthropology of sleep, segmented sleep, Shema liturgy, sacrifice

Bálint Kristóf Bandi: *Demographics in Torda County's Unitarian Villages in the First Third of the 18th Century*

The demographic studies concerning the early modern history of Transylvania shed light on only one segment of the whole picture, due to the fragmentation of the relevant historical sources, as well as the limited scope of the censuses regarding the taxable population.

Fortunately, there is significant information concerning the state of demographic attributes during the first third of the 18th century. The censuses (conscriptioes) ordered by the central government in the first decades of the

18th century are suitable for analysing the ethnic distribution of the population at the level of individual settlements.

This article explores the demographic conditions in Torda County's Unitarian villages during this period, using both these censuses, and other sources, mainly ecclesiastical ones. It should be emphasized that this type of research is only a drop in the ocean in terms of the complexity of the issue. However, hopefully its results can contribute to a deeper understanding of the demographic conditions of 18th century Transylvania.

Keywords: 18th century, census, demography, early modern period, ecclesiastical records, ethnicity, population of Torda county, Principality Transylvania, Transylvania, Unitarian Bishop Records, Unitarianism

Beáta Bordás: *The Unitarian Church from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), an Outstanding Project of Architect Lajos Pákei*

In order to commemorate 100 years from the passing of the renowned Transylvanian architect Lajos Pákei (1853–1921), this study presents one of his greatest accomplishments, the Unitarian church from Székelyudvarhely, focusing on the description of the newly discovered original plans drawn by the architect himself, but also analysing the role of this building in Pákei's oeuvre.

During his career, Pákei projected more than a hundred buildings (among them, high-priority public buildings) and several funeral monuments or sculptural decorations, becoming the most important Hungarian architect from Kolozsvár (Cluj-Napoca) at the last quarter of the 19th century and around the turn of the 20th century. One of his main professional interests was finding the ideal layout and style for the newly built Unitarian churches, resulting in seven churches which were constructed according to Pákei's plans and seven others remaining only on paper. In addition to these, he also projected the Roman-Catholic parish church from Dicsőszentmárton (Tárnăveni), and – presumably – three other Unitarian churches. This long string of Unitarian churches starts from the first project for the monumental church in Bölön (Belin) dating from 1891, and finishes in 1917, with the plans for the church from Brassó (Braşov).

The Unitarian parish from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) was established only in 1872, and following a long preparation period, the small community decided to build a church only in 1891. After two failed attempts to project and construct the church, in 1901 the Unitarian Church commissioned Pákei to draw the plans for an imposing building. In April 1902 he finalised the

design, and miraculously, the original folder containing all the floor plans and drawings for the facades survived, being rediscovered last year during the church's renovation. Based on these plans the study describes the architectural features of this building, which was erected between 1906–1908 by a local constructor, Benjámín Fekete. The church's layout resembles the initial plan for the church from Bölön (Belin) (1891), combining the central and longitudinal plan, but after this building, Pákei started to design churches with central plan. For the main façade of the church from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Pákei merged elements of the Italian Renaissance and Classical Greek architecture, resulting in an imposing and balanced outlook, which harmonises well with the simplified interior.

Keywords: Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc); Unitarian; Transylvanian churches; 19th–20th century architecture; Pákei, Lajos

Attila Márk: *The 19th Century Founding of the Sepsibodok (Bodoc) Unitarian Church*

The Sepsibodok (Bodoc) Unitarian Fellowship which belongs to the Kálnok (Calnic) Unitarian Church has its roots in the Calvinist Church of Sepsibodok. This article focuses on the events from the 1870's, when the Sepsibodok Calvinist congregation had to choose a new minister. The previous minister, Farkas Zayzon wanted to return but meanwhile four other ministers applied for the job. The article, based on archival documents, details the illegalities of the process which resulted in Lajos Vass becoming the new minister. Those members of the parish who were unhappy with the results and the illegalities of the process became the founding members of the Bodok Unitarian Community. They reached out to Dániel Űtő, the Kálnok Unitarian minister who helped them establish their new parish.

Keywords: 1870's, archives, Sepsibodok Unitarian Fellowship, Kálnok Unitarian Church; Űtő, Dániel; Vass, Lajos; Zayzon, Farkas

Alexandra Anita Erdődi: *About the Source of a Körmöczi Manuscript*

János Körmöczi (1762–1836) translated into Hungarian the anonymous German work *Fürstbürger Phosphorus oder Die Allerweltpfaffenharlekinade. Eine komische Geschichte aus der Sphäre des Mondes* (*A comical story from the sphere of*

the Moon). In a 1981 article, Győző Rácz (1935–1989) wrote that the author was Johann Friedrich Ernst Albrecht (1752–1814), which has been confirmed by recent research. The setting for the text's 500 stanzas is a principality on the Moon where clergy from Earth answer many questions. For example who created the world, how can someone be saved, etc. This Hungarian translation is a part of a composite volume which also includes translated texts by Johann Gottlieb Fichte (1762–1814), Thomas Paine (1737–1809) and Ignác Martinovics (1755–1795).

Keywords: clergy, creation, creator, German, moon, salvation, translation; *Fürstbürger Phosphorus...*; Albrecht, Friedrich Ernst; Fichte, Johann Gottlieb; Körmöczi, János; Martinovics, Ignác; Paine, Thomas; Rácz; Győző

Tamás Kálnoki Kis: *Remembering Reverend István Dobai of Vargyas (Várghiş)*

Rev. István Dobai (1899–1938) served the Vargyas community from 1930 until 1938. The article publishes his last known letter, written to his friend, Sándor Szent-Iványi (1902–1983). Dobai attended high schools in Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc) and Kolozsvár (Cluj-Napoca). In the latter city he obtained a diploma from the Unitarian Theological Institute and the Kolozsvár university, Faculty of Letters. At the Unitarian Theological Institute he befriended Ferenc Balázs (1901–1937), László Iván (Jancsi) (1900–1938) and Sándor Szent-Iványi. They were well known for their work ethic, and, being poor they tutored other students. Dobai, along with Balázs and Szent-Iványi, were prominent members of The Eleven. His first published volume, *Your Messiah (Messiásod)*, appeared in 1922.

Dobai's last letter offers a glimpse into his last years: his intellectual curiosity, his scientific plans, his opinion about the turmoils in the church, and his medical history.

Keywords: The Eleven (a Tizenegyek), Kolozsvár, Székelykeresztúr, Székelyudvarhely, Unitarian Theological Institute, Vargyas (Várghiş); Balázs, Ferenc (1901–1937); Dobai, István (1899–1938); Iván (Jancsi), László (1900–1938); Szent-Iványi, Sándor (1902–1983)

STUDII

- Szabolcs Czire
Iisus rugând-se noaptea. Notițe în legătură cu formarea obiceiului 3
- Kristóf Bálint Bandi
Date referitoare la demografia satelor unitariene din comitatul Turda în
primele decenii al secolului al 18-lea. 15
- Beáta Bordás
Biserica unitariană din Odorheiu Secuiesc. Opera lui Lajos Pákei 33

ATELIER

- Attila Márk
Formarea parohiei unitariene din Bodoc și istoria sa din secolul al 19-lea . . . 54
- Alexandra Anita Erdődi
Despre originea unui manuscris al lui János Körmöczi 67
- Tamás Kálnoki Kis
„și răspândește cuvântul și în locul meu” (Comemorarea preotului unitarian
din Vârghiș, István Dobai. Scrisoarea lui către Sándor Szent-Iványi
la data de 20 aprilie 1938) 76

VARIA

- Lehel Molnár
Viziția canonică la unitarieni în era modernă timpurie 84

Péter Sas	
Pentru redacția revistei <i>Semănătorul Creștin</i>	93

RECENZIE

Róbert Zoltán Bálint: Dénes Kiss, „ <i>Numai acesta o avem.</i> ” <i>Religie și bisericele din Transilvania după revoluție</i> (Cluj-Napoca: Institutul de Cercetare a Minorităților – Editura Exit, 2020), 278 p.	94
--	----

Rezumate	105
--------------------	-----

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztnymagveto@unitarius.org

Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Szabolcs Czire
Jesus Praying by Night..... 3
- Kristóf Bálint Bandi
Demographics in Torda County's Unitarian Villages in the First Third of the
18th Century..... 15
- Beáta Bordás
The Unitarian Church from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc),
an Outstanding Project of Architect Lajos Pákei..... 33

WORKSHOP

- Attila Márk
The 19th Century Founding of the Sepsibodok (Bodoc) Unitarian Church... 54
- Alexandra Anita Erdődi
About the Source of a János Körmöczi Manuscript 67
- Tamás Kálnoki Kis
Remembering Reverend István Dobai of Vargyas (Vârghiş) 76

VARIA

- Lehel Molnár
The Unitarian System of Canonica Visitatio in Early Modern Times..... 84

Péter Sas
To the Editorial of the *Christian Sower* 93

BOOK REVIEW

Róbert Zoltán Bálint: Dénes Kiss, „*This is all We Have.*” *Religion and Churches in Transylvania after 1989* (Cluj-Napoca: Institute for Minority Studies – Exit Publishing House, 2020), 278 p. 94

Abstracts 105

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenyagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.